

परिच्छेद-एक

परिचय

मानव भित्रको अज्ञान र अन्धकारलाई हटाई ज्ञानको ज्योति भरिदिने काम शिक्षाले गर्दछ । आजको यस बदलिदो र वैज्ञानिक युगसङ्ग सामजस्यपूर्ण जीवनयापनका निम्ति शिक्षा नै मुलमन्त्र हो । तसर्थ प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै बालबालिकामा विविध किसिमका खेल, मनोरञ्जनात्मक शिक्षण सिकाई क्रियाकलापका माध्यमबाट ३ र ४ वर्ष उमेर समूहका सम्पूर्ण बालबालिकाहरुको सर्वाङ्गीण विकाश गरी उनिहरुलाई प्राथमिक विद्यालयका लागि तयार गराउने मुख्य उद्देश्य लिई बालविकास पाठ्यक्रमको निर्माण तथा प्रयोग गरिएको छ । यसरी तयार गरिएको पाठ्यक्रमको अवस्था दृष्टिगत गरी बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्थामा केन्द्रित रहि यो अध्ययन गरिएको छ ।

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी

पाठ्यक्रम शैक्षिक क्रियाकलापको त्यस्तो संगठित ढाँचा हो जसमा विद्यालय भित्र र विद्यालय बाहिरका समेत क्रियाकलापहरु समावेश भएको हुन्छ । पाठ्यक्रम भित्र विद्यार्थी, शिक्षक र समाजका ईच्छा चाहनाहरु समावेश भएका हुन्छन् । पाठ्यक्रमले के कसरी र कहिले शिक्षा प्राप्त गर्ने भनि निर्देशन गर्दछ । पाठ्यक्रममा शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य, कक्षागत उद्देश्य, विषयगत उद्देश्य, उद्देश्य पुरा गर्ने पाठ्यांश, पाठ्यांश मिल्दो अध्यापन विधि, शैक्षिक क्रियाकलाप, शैक्षिक सामग्री र मूल्याङ्कन विधिहरु समेत विस्तृत रुपमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । पाठ्यक्रम विद्यालयका शैक्षिक कार्यक्रमहरुको मेरुदण्ड हो (शर्मा एन्ड शर्मा २०६४ : ६) ।

प्रारम्भिक वाल्यअवस्थाले बालबालिकाको भावि जीवनमा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ । गर्भ देखि ८ वर्ष सम्मको उमेर लाई प्रारम्भिक अवस्थामा लिईने हुँदा यस उमेरका बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासका लागि उचित वातावरण प्रदान गर्न सकेमा मात्र उनिहरु पूर्ण मानव बन्न सक्छन् । यसका लागि प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमको प्रमुख भूमिका रहन्छ । हाम्रो परिप्रेक्ष्यमा ३/४ वर्षका बालबालिकाहरुलाई मात्र प्रारम्भिक बालविकासको व्यवस्था भएकोले यि बालबालिकाका लागि कार्यक्रम सुनिश्चित गर्न प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र, पूर्वप्राथमिक कक्षाको प्रावधान अनुरूप यस तहका लागि प्रारम्भिक बालविकास दिग्दर्शन २०६२ तयार गरिएको छ । यसै दिग्दर्शन लाई पाठ्यक्रमको रुपमा लिईएको छ (प्रारम्भिक दिग्दर्शन २०६२ : ३) ।

वाग्ले र कार्की २०६४ का अनुसार, बालविकास तह अर्थात पूर्व प्राथमिक शिक्षाको प्रवर्तक प्रसिद्ध जर्मन शास्त्री **Fredrich Frobel 178–1852** हुन । १८४० मा **The garden of children** शब्दको प्रयोग पूर्व प्राथमिक शिक्षाका लागि गरिएको थियो । यसको मुख्य अभिप्राय शिशुका सामाजिक, नैतिक, हुर्काउने विधि, शारीरिक गतिशिलता प्राप्त गर्ने आत्म कार्यकलाप सञ्चालन गर्नु थियो । शिक्षा भनेको तयारी नभएर सहभागी हो भन्ने कुरा यसले अर्थ्याउँछ । सन् १८३७ मा जर्मनको **Blaken breg** भन्ने ठाँउमा पहिलो **Kindergarten** विद्यालय स्थापना गरीएको थियो । **Dr. Maria Montessori** ले स्थापना गरेको मन्टेश्वरी स्कूलपनि बाल विकास तह अर्थात पूर्व प्राथमिक कै रूपमा मानिन्छ ।

नेपालमा बालविकास शिक्षा सम्बन्धि औपचारिक प्रयासको थालनी सरकारी स्तरबाट वि. स. २००७ मा काठमाडौँमा मन्टेश्वरी विद्यालयको स्थापनाबाट भएको पाईन्छ । यसका लागि चाहिने शिक्षकहरु शुरुमा भारतबाट तालिम प्राप्त गरेका थिए भने वि. स. २०१९ सालतिर केहि शिक्षकहरुलाई इजरायल समेत पठाइएको थियो । वि.स. २०२० सालमा उक्त मन्टेश्वरी विद्यालय तत्कालिन **Laboratory school** मा गाभिएपछि विद्यालय जाने उमेर नपुगेका स-साना केटा कटीका लागि वि. सं.२०२१ साल देखि बालमन्दिरको स्थापना भई शिशु शिक्षा सम्बन्धि पाठ्यक्रम तर्जुमा गर्न थालिएको हो । यो पाठ्यक्रमलाई वि.सं. २०२९ सालमा शिशु कक्षा व्यवस्था नियमावलीद्वारा सु-व्यवस्थित गर्ने प्रयास गरियो । विविध प्रयासका बावजुत पनि बालविकास तहको शिक्षाको विकासका सन्दर्भमा खासै योगदान पुग्न सकेन । सातौँ योजना (सन् १९८५-९०) मा आएर बल्ल ६ वर्ष पूर्वको बालबालिकाको विकास सम्बन्धि कार्यक्रम समाविष्ट गरेको देखिन्छ । यस भन्दा अघि नेपाल राष्ट्रिय योजना आयोग (२०११) सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समिति (२०१८) ले यस सम्बन्धमा सिफारिस गरेका थिए । तर पूर्व प्राथमिक उमेरका बालबालिकाहरुलाई शिक्षा र विकासका लागि राष्ट्रिय योजनाहरुमा उल्लेख गरिएको थिएन । पूर्व प्राथमिक शिक्षा भन्नाले प्राथमिक शिक्षा भन्दा पूर्व ४ वर्ष उमेर पुगेका बालबालिकाहरुलाई एक वर्षे दिने शिक्षा भनि बुझिन्छ, भनि परिभाषित गरेको छ । शिक्षा ऐन २०२८ ले पूर्व प्राथमिक विद्यालय भन्नाले ४ वर्ष उमेर पुगेका बालबालिकालाई एक वर्षको शिक्षा दिने विद्यालय सम्भन्नु पर्दछ भनि परिभाषित गरिएको छ । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०४९) र आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा गुरुयोजना (२०५३) का अनुसार नेपालमा

मूलतः : चार प्रकारका संस्थाहरुबाट बालविकास तथा पूर्वप्राथमिक शिक्षाका कार्यक्रमहरु संचालित छन् :

(१) गैरसरकारी संस्थाहरुद्वारा सञ्चालित शिशु स्याहार वा पूर्वप्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम ।

(२) विकास परियोजनाद्वारा सञ्चालित बालस्याहार वा शिक्षासम्बन्धि कार्यक्रम ।

(३) निजी विद्यालयका रुपमा सञ्चालित नर्सरी, किन्डरगार्टेन कक्षाहरु ।

(४) सार्वजनिक विद्यालयहरुद्वारा सञ्चालित शिशुकक्षाहरु (ढकाल, कोइराला २०६४ : ४१७)

शिक्षा ऐन २०२८ को शिक्षा नियमावली २०५९ को नियम ६७ मा शिशु विकास केन्द्र स्थापना सम्बन्धि व्यवस्था गरिएको छ । शिक्षा नियमावलीले दिएको यहि अधिकार प्रयोग गरी बाल विकास तह सञ्चालनका लागि तत्कालिन सरकार शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय शिक्षा विभाग सानोठिमी भक्तपुरबाट प्रारम्भिक बाल विकास कार्यक्रम सञ्चालन सम्बन्धि निर्देशिका २०६१ जारी गरेको छ । यो निर्देशिका प्राथमिक कक्षामा भर्ना हुन उमेर नपुगेका बाल बालिकाको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने उद्देश्यले तयार गरिएको छ । यसका साथै ३ र ४ वर्ष उमेर समूहका सम्पूर्ण बालबालिकाहरुका लागि विद्यालय बालविकास केन्द्र वा निजीस्तरबाट सञ्चालित बालविकास कक्षाका लागि प्रारम्भिक बालविकास दिग्दर्शन २०६२ तयार गरेको छ । विविध किसिमका मनोरञ्जनात्मक शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको माध्यमद्वारा ३ र ४ वर्ष उमेर समूहका सम्पूर्ण बालबालिकाहरुको सर्वाङ्गीण विकास गरी उनिहरुलाई प्राथमिक विद्यालयका लागि तयार गराउने मूल उद्देश्य लिइ यस पाठ्यक्रमको निर्माण गरिएको छ । बाल विकास तहमा यस पाठ्यक्रमको निर्देशन अनुरूप कार्यान्वयन भएको छ या छैन, यसको अवस्था कस्तो छ, कक्षा कोठाको उपयुक्त व्यवस्था छ या छैन, खेल मैदानको व्यवस्था कस्तो छ, उपर्युक्त शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था गरिएको छ या छैन । सहयोगी शिक्षिकाले आवश्यक तालिम प्राप्त गरेका छन् या छैनन्, पाठ्यक्रममा उल्लेखित विषय शीर्षक, समय, विधि, र सामग्रीहरुको प्रयोग गरिएको छ या छैन, यि विभिन्न प्रश्नहरुको खोज तथा अनुसन्धानका लागि यो विषयको छनौट गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

बालबालिकाले अहिले सिकेको कुरा नै भविष्यको सिकाइको जग हुने भएकोले यस तहमा बालबालिकालाई सिक्नका लागि सिक्ने अभिप्रायले मनोरञ्जनात्मक तरिकाले सिकाउनु पर्दछ । बालविकास पाठ्यक्रमले खेल र वातावरणबाट प्राप्त अनुभवको माध्यमबाट बालबालिकामा अन्तर्निहित क्षमताको अभिवृद्धि गराई उनिहरूलाई भविष्यमा असल जीवनयापन गर्न सक्षम तुल्याउनु पर्दछ भनि नेपाल सरकारले बालविकास तहका लागि प्रारम्भिक बालविकास दिग्दर्शन २०६२ शिक्षा विभागबाट तयार गरी पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषदबाट स्वीकृत प्रदान गरेको छ । जति सुकै राम्रो पाठ्यक्रमको निर्माण गरिएको भएता पनि यसको कार्यान्वयनको पक्ष कमजोर भएमा यसको कुनै औचित्य रहदैन । त्यसैले बालविकास तहमा पाठ्यक्रम अनुरूप नै शिक्षण कार्य हुने गरेको छ । पाठ्यक्रममा उल्लेखित शीर्षक, समय, विधि र सामग्रीहरूको उचित प्रयोग गरिएको छ ? खेल र मनोरञ्जनका माध्यमबाट सिकाइ हुने गरेको छ ? विषयवस्तुसंग सम्बन्धित गीत, कथा, भित्री खेल वाहिरी खेल आदि लाई समेटेर प्रत्येक दिनको कार्ययोजना तयार गरिएको छ ? बालविकास तहका कक्षाहरूमा पाठ्यक्रम अनुसार कार्यान्वयन भए नभएको मूल्याङ्कन, अनुगमन हुने गरेको छ ? सहयोगी शिक्षिकाले आवश्यक तालिम प्राप्त गरेका छन् ? सहयोगी शिक्षिकाका लागि उचित पारिश्रमिकको व्यवस्था गरिएको छ ? आदि प्रश्नहरू अनुत्तरित रहेकोले बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्थालाई यस अध्ययनको समस्याको कथनको रूपमा लिईएको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

प्रारम्भिक बाल्यवस्थामा शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक र सामाजिक चारै पक्षहरूमा उचित विकासको अवसर पाएका बालबालिकाहरू राम्रो कुरा बुझ्ने, सोच्न सक्ने, समस्या सुल्झाउन सक्ने, स्वावलम्बी तथा मिलनसार हुन्छन् । उनिहरूमा सिक्ने क्षमता, सृजनशीलता र आत्मविश्वासको भावना बलियो हुन्छ । बालविकास तहमा भविष्यमा जान्न र सिक्न पर्ने धेरै विषयहरू खेल र खेलौनाको माध्यमबाट अवधारणाहरू विकास गरिन्छ । सानै उमेरमा विभिन्न विषयमा अवधारणा स्पष्ट भएका बालबालिकाहरूले पछि विद्यालयमा सिकाउने कुनैपनि विषयमा राम्रोसंग कुरा बुझ्न सक्छन् । यिनै कुराहरूलाई मध्यनजर राख्दै नेपाल सरकारले बालविकास तहको निश्चित लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न र यस तहमा विभिन्न क्रियाकलापहरू

बालबालिकाको उमेर र विकास अनुसार गर्न बालविकास तहको पाठ्यक्रम आवश्यकता महसुस गरी प्रारम्भिक पाठ्यक्रम दिग्दर्शन तयार गरेको छ । अध्ययन तथा खोजको क्रममा मैले यहि विषय अर्थात बालविकास तहमा पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्थालाई अध्ययन गर्ने मौका पाएकी छु । पक्कै पनि यस अध्ययनले यस विषयसंग सम्बन्धित क्षेत्र, व्यक्ति, संघ, सस्था तथा अनुसन्धानमा महत्वपूर्ण योगदान पर्याउने अपेक्षा गरिएको छ । यसको महत्वलाई बुँदागत रूपमा यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

१. बालविकास तहमा पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्थाको बारेमा जानकारी राख्न चाहने व्यक्ति तथा संघ सस्थाहरुलाई जानकारी प्रदान गर्नु ।
२. पाठ्यक्रममा उल्लेख भएका शीर्षक, समय, विधि र सामग्रीको उच्चतम प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्नु ।
३. बालविकास तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षिकाको भूमिका पहिचान गरी सक्रिय बनाउन सहयोग गर्नु ।
४. यस तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको क्रममा देखिएका समस्याहरुको पहिचान गर्नु ।
५. पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको क्रममा देखिएका समस्याहरुलाई सुझाउन शिक्षासंग सम्बन्धित संघ/सस्था तथा अनुसन्धान केन्द्रहरुलाई आवश्यक सूचना प्रदान गर्नु ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

१. बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्था पत्ता लगाउनु ।
२. बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्थाको विश्लेषण गर्नु ।
३. बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरु सुझाउनु ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न

उद्देश्य अनुरूप तय गरिएका अनुसन्धान प्रश्नहरु निम्न छन् :

- क) बालविकास तहमा पाठ्यक्रमको वर्तमान अवस्था कस्तो छ ?
- ख) पाठ्यक्रमले निर्देशन गरे वमोजिम कक्षा सञ्चालन भएको छ ?
- ग) पाठ्यक्रमा उल्लेख गरिएको शीर्षक, समय, विधि र सामग्रीहरुलाई ध्यान दिइएको छ ?
- घ) दैनिक कार्यतालिका तथा दैनिक समयतालिकाका आधारमा कक्षा सञ्चालन हुने गरेको छ ?
- ङ) पाठ्यक्रमको अध्ययन तथा प्रयोगले कक्षा सञ्चालनमा के कस्तो सहयोग गरेको छ ?
- च) पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको क्रममा के के समस्याहरु देखिएका छन् ?
- छ) यस तहमा अध्यापन गराउने सहयोगी शिक्षकालाई सक्रिय बनाउन कस्तो उपाय अपनाउन सकिन्छ ?
- ज) पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको समयमा सम्बन्धित निकाय बाट अनुगमन निरीक्षण हुने गरेकोछ ?
- झ) पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन के के उपायहरु अपनाउन सकिन्छ ?

१.६ अध्ययनको परिसिमा

बालविकास तहमा पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन सम्बन्धि गहन अध्ययन अनुसन्धानका लागि निश्चित सिमा निर्धारण गरी अध्ययन क्षेत्रको किटान गर्नु पर्दछ । पाठ्यक्रम शिक्षाको मेरुदण्ड भएकोले यसले सरोकारवाला चासोकर्ता, सेवाग्राही, विद्यार्थी, शिक्षक, प्रशासक, अनुसन्धानकर्ता जस्ता व्यापक क्षेत्रका मानिसहरुसंग सम्बन्ध राख्दछ । त्यसैले यस अध्ययनलाई अर्थपूर्ण र फलदायी बनाउन पर्याप्त स्रोत साधन, समय, आर्थिक, भौगोलिक अवस्थालाई ध्यानमा राखी परिसिमा बाँधिनेको छ जुन निम्नानुसार छन् ।

- क) यो अध्ययन जिल्ला शिक्षा कार्यालय चितवन अर्न्तगत खैरहनी स्रोतकेन्द्र भित्र रहेका २९ वटा सामुदायिक विद्यालयहरु मध्ये ८ वटा विद्यालयका बालविकास तहमा सिमित रहने छ ।
- ख) यो अध्ययन बालविकास तहको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था अध्ययनमा मात्र केन्द्रित छ ।
- ग) अध्ययनका लागि सूचना सङ्कलन गर्न स्तरिकृत प्रश्नावली, समूह छलफलका लागि प्रश्नावली कक्षा अवलोकन फारम, सहयोगी शिक्षिको लागि व्यक्तिगत विवरण फारमको प्रयोग गरिएको छ ।
- घ) पाठ्यक्रमले तोकेको समयमा तोकिएका काम तथा क्रियाकलाप भए नभएको निरीक्षण गरिएको छ ।
- ङ) प्राथमिक स्रोतका रूपमा कक्षा अवलोकन फारम, शिक्षिका व्यक्तिगत अवलोकन फारम, स्तरिकृत प्रश्नावली र प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको छ भने द्वितीय स्रोतका रूपमा शिक्षा कार्यालय, स्रोत केन्द्र र सम्बन्धित विद्यालयका अभिलेख, अनुसन्धान प्रतिवेदन, विभिन्न लेख, पुस्तक, इमेल इन्टरनेटबाट प्राप्त सूचनालाई आधार मानिएको छ ।

परिच्छेद-दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका

कुनै पनि विषयको अनुसन्धान गर्नु पूर्व त्यस विषयसंग सम्बन्धित पूर्व साहित्यहरुको अध्ययन गर्नु भनेको अनुसन्धान कार्यलाई सहज वातावरण तयार गर्नु हो । त्यस्ता साहित्यहरुमा अनुसन्धान गर्न लागिएको विषयसंग मिल्दा जुल्दा प्रतिवेदनहरु, पुस्तक, शोधपत्रहरु, अनुसन्धानात्मक लेखहरु आदि पर्दछन् । यस शोधपत्रको शीर्षक बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था भएकोले यस अध्ययनलाई पुरागर्न शीर्षकसङ्ग सम्बन्धित पूर्वसाहित्यहरुको अध्ययन निम्नानुसार गरिएको छ ।

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

शिक्षाका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरु पुरा गर्नका लागि विद्यालय भित्र तथा बाहिर विद्यार्थीहरुले गर्ने सम्पूर्ण शैक्षिक क्रियाकलाप र विद्यार्थीले आर्जन गर्ने सम्पूर्ण शैक्षिक अनुभवहरुलाई पाठ्यक्रम भनिन्छ । शिक्षण सिकाईको प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्न तयार पारिने त्यो योजना पाठ्यक्रम हो जसले शिक्षा पद्धति किन : कसरी: कसका लागि : कहिले : कति : कस्तो लेखाजोखाद्वारा : ईत्यादि जस्ता पक्षहरुलाई समग्ररूपमा समेटेको हुन्छ । पाठ्यक्रम भित्र शिक्षाको लक्ष्य, लक्ष्य अनुसारका तहगत, कक्षागत र विषयगत उद्देश्यहरु ति क्रियाकलाप तथा विधिहरु र उद्देश्य पुरा कतिसम्म भए लेखाजोखा गर्ने विधि, प्रक्रिया तथा साधनहरुको व्यापक विवरण समावेश गरिएको हुन्छ । आधुनिक पाठ्यक्रमले विद्यार्थीहरुको रुचि, आवश्यकता एवं चाहनाहरु समाजको संस्कृति एवं रुपान्तरण, दार्शनिक एवम् शैक्षिक नविन धारणाहरु, ज्ञानका क्षेत्र, ज्ञानको विस्फोट, परिवर्तित परिवेश, राष्ट्रिय आवश्यकता, माग एवम् चाहनाहरु, लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यता आदिलाई समेटेको हुन्छ । पाठ्यक्रम शैक्षिक पेसा क्षेत्रको अत्यन्त गतिशिल पक्ष हो । यसले विभिन्न सामाजिक परिप्रक्षमा गरिएको अभ्यास, प्रतिपाठ्य विवरण आदिलाई बुझाउँछ (सापकोटा २०६७ : १९) ।

जन डिवेका अनुसार बालक समाजको अवोध प्राणी हो । समाजका मान्यताहरु पुर्खाले चलाईरहेका हुन्छन् यि दुवैका बीचमा स्वतन्त्र रुपबाट काम गर्न सक्ने माध्यम नै पाठ्यक्रम हो ।

सिकाई भन्नुनै अर्न्तक्रियात्मक प्रक्रिया हो । यस अर्न्तक्रियाबाट विद्यार्थीलाई अनुभवहरु प्राप्त हुन्छन । अतः : पाठ्यक्रम अर्न्तक्रिया र अनुभव गराउन सक्ने हुनु पर्दछ । पाठ्यक्रम ज्यादै महत्वपूर्ण छ किन भने यसबाट समयको बरबादीलाई बचाउन सकिन्छ । मानविय अनुभवहरुलाई श्रृङ्खलाबद्ध रुपमा कायम गराउन पाठ्यक्रमले सहयोग गर्दछ । जसरी एउटा नक्साको मद्दतबाट एउटा यात्रिले फाईदा लिन सक्छ, त्यसको निर्देशन अनुसार लक्ष्यमा पुग्न सक्छ, त्यसै गरी पाठ्यक्रमले बालकलाई लक्ष्यमा पुग्ने सूचना, कमिकता, तार्किक क्षमता र अनुभवको रेखाङ्कन प्रदान गर्दछ (शर्मा एन्ड शर्मा २०५५ : २३६) ।

पाठ्यक्रम कस्तो हुनुपर्दछ भन्नेकुरा राष्ट्रको शिक्षानीतिले निर्धारण गर्दछ । पाठ्यक्रम सबै मुलुकमा, सबै राज्यमा, सबै विद्यार्थीमा सबै उमेर समूहमा, र सबै अवस्थाहरुमा एउटै हुनुपर्दछ भन्ने छैन । मुलुकको आवश्यकता, समाजको चाहना, विद्यार्थीको चाहना र आवश्यकता वातावरण आदिका आधारमा पाठ्यक्रम फरक फरक प्रकृतिको स्वरुपको र स्तरको हुन सक्छ । पाठ्यक्रम बालकको जीवनको तयारीको आधार हो । पाठ्यक्रमले बालकलाई समाजका सबै किसिमका वातावरणमा समायोजन हुन सबल र सक्षम बनाउँछ । अर्थात पाठ्यक्रमले बालकलाई आफ्नो भविष्य राम्रो बनाउन निर्देश गर्दछ, आफ्नो जीवन र पारिवारिक राम्रो जीवनयापनमा सहयोग पुर्याउँछ, कुनैपनि समस्याको अवलोकन, विश्लेषण र तुलना गरी समाधानमा सहयोग पुर्याउँछ, सामाजिक अधिकार कर्तव्य सफलतापूर्वक वहन गरी सभ्य र सफल नागरिक बन्न प्रेरित गर्दछ, आफ्नो फूर्सदको समयको सदुपयोग गराउँछ । व्यक्ति, समाज, राज्य र अर्न्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा आवश्यक योगदान पुर्याउन सहयोग गर्दछ । यस प्रकार बालकको सर्वाङ्गीण विकास गराउन सक्षम यतिमात्र रहेको हुन्छ भनि सीमितकरण गर्न सकिन्न । मानव जीवन, विद्यालय जीवन र सामाजिक जीवनमा पाठ्यक्रम ज्यादै आवश्यक र महत्वपूर्ण छ (शर्मा एन्ड शर्मा २०६९:७) ।

एउटा पाठ्यक्रम त्यस अवस्थामा वास्तविक पाठ्यक्रम बन्दछ जव त्यसलाई शिक्षकले कक्षा कोठाको वातावरणमा विद्यार्थीका माझ लागू गर्दछ । होशियारीका साथ योजनाबद्ध तरिकाबाट पाठ्यक्रम विकाश गर्नु आफैमा महत्वपूर्ण कुरा हो, तर जतिसुकै राम्रोसंग पाठ्यक्रम तयार गरेता पनि यसलाई कक्षाकोठाको वातावरणमा विद्यार्थीहरु माझ लागू गरिएन भने यसको कुनै अर्थ रहदैन । त्यसैकारण व्यवस्थित तरिकाबाट विशेष योग्यता, दक्षता र क्षमताको प्रयोग गरी

तयार गरिएका विभिन्न विषयका पाठ्यक्रमहरूलाई विद्यार्थीहरूका माझ कक्षाकोठाको वातावरणमा लागू गराउनु नै पाठ्यक्रम कार्यान्वयन हो । विद्यार्थीहरूमा विकास गराउन खोजेको ज्ञान, सीप र धारणा सम्बन्धि उल्लेख भएको लिखित दस्तावेज पाठ्यक्रम हो । हरेक समाज र राष्ट्रले आफ्नो समाज र देशको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक एवम् सांस्कृतिक अवस्था अनुसार पाठ्यक्रम तयार गर्दछन् । यसरी लिखित रूपमा तयार गरेको पाठ्यक्रमलाई कक्षाकोठामा रूपान्तरण गर्नु वा कक्षाकोठाको वातावरणमा अभ्यासमा उतार्नुलाई पाठ्यक्रम कार्यान्वयन भनिन्छ (कट्टेल, अधिकारी २०६७ : ३१७) ।

पोखेल २०६६ : १०० का अनुसार प्रारम्भिक बाल्यवस्थाका बालबालिकाहरूले विकासात्मक कार्यहरू धेरै गर्न थाल्छन् । मूल रूपमा यस अवस्थाका बालबालिकाहरूले हिडन, ठोस खाने कुरा खान, सामान्य शब्दका वाक्य प्रयोग गरेर कुरा गर्न सक्दछन् ।

मलोत्सर्गमा नियन्त्रण गर्न सक्छन् । यौन भिन्नताको ज्ञान गर्न, संचार कायम गर्न, सामाजिक र शारीरिक सम्बन्धको बारेमा बुझ्न, धारणा राख्न, सत्य असत्यको बारेमा केहि ज्ञान पाउन सक्दछन् । विद्यालय भनेको के हो, घर भनेको के हो, खेल मैदान भनेको के हो आदि विषयको सामान्य धारणा बसाउन सक्छन ।

बालबालिकाको विकासको गति क्रमबद्ध र क्रमिक हुन्छ । त्यसैले बाल सिकाई पनि त्यहि प्रक्रिया अनुरूपको हुनु पर्दछ । बाल सिकाइ सिद्धान्त अनुसार बालबालिकाले साधारण काम कुरा सिक्न सक्दैनन् । त्यसैले बालबालिकाले रमाएर सिक्ने, विषयको ठोष वस्तु हेरेर सिक्ने र मानिस र सिक्ने विषयमा अन्तर्क्रिया गरेर मात्र सिक्न सक्छन् । यि सबै कार्य बालविकास केन्द्रको सहजकर्ता जसले सिमित तालिम प्राप्त गरेको छ उसले दैनिक क्रियाकलापको कार्ययोजना गरेर सिकाउन सक्दैन । त्यसैले बालविकास केन्द्रको निश्चित लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न र केन्द्रमा विभिन्न क्रियाकलापहरू बालबालिकाको उमेर र विकास अनुसार गर्न बालविकास केन्द्रमा पाठ्यक्रम आवश्यकता महशुस गरी प्रारम्भिक बालविकास पाठ्यक्रम दिग्दर्शन २०६२ तयार गरेको छ । यो पाठ्यक्रम शिक्षा विभागबाट तयार गरी पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषदबाट स्वीकृति प्रदान गरिएको छ । यस पाठ्यक्रममा ३ देखि ५ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाहरूको शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक, भाषिक र संवेगात्मक विकासका लक्ष्यहरू, उद्देश्य, सहयोगी र कार्यकर्ताले हासिल गर्नुपर्ने उपलब्धी, विषयगत सिकाइ उपलब्धि क्षेत्र

समेटिएको छ । यस पाठ्यक्रममा बालबालिकाको चौतर्फी विकास एकै समयमा समन्वयात्मक र एकिकृत हुन्छ भन्ने सिद्धान्त अनुसारको शिक्षण विधी अपनाउने गरी विषयवस्तुमा आधारित सिकाइ विधि दैनिक क्रियाकलाप गर्ने विषयवस्तुको तय गरिएको छ । यसको साथै यस पाठ्यक्रममा प्रत्येक विषयको समय, विधि, त्यस विषयवस्तुको निम्ति आवश्यक सामग्रीहरु उल्लेख गरिएको छ । यो पाठ्यक्रमले बालविकास केन्द्रमा सहयोगी कार्यकर्तालाई दैनिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न आवश्यक सहयोग पुग्नेछ (पुर्नताजगी तालिम पुस्तिका २०६७ : ८६) ।

बालविकास अर्न्तगत बालकको शारीरिक, नैतिक, सामाजिक, वाचन, संवेग आदि थुप्रै पक्ष पर्दछन् । सबै पक्षको विकासमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सामाजिक, पारिवारिक तथा बालक स्वयंका व्यक्तिगत तत्वहरुले प्रभाव पार्दछ । बालविकासमा प्रभाव पार्ने मुख्य तत्वहरु निम्न बमोजिम छन् ।

- १) परिवारको सामाजिक तथा आर्थिक स्तर
- २) बालकको चाहना तथा आवश्यकता
- ३) लिङ्गीय आधारमा बाबुआमाको व्यवहार
- ४) आहार
- ५) घरायसी कार्यबोम्फ
- ६) सुरक्षाको भावना
- ७) बाबुआमाको शिक्षा (गंगा पाठक २०६० : ३८) ।

प्रारम्भिक बाल विकास दिग्दर्शन अनुसार बालविकास पाठ्यक्रमको लक्ष्य :

बालबालिकाको सामाजिक परिवेश अनुरूप विविध शैक्षणिक क्रियाकलापको माध्यमबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु नै प्रारम्भिक बालविकास पाठ्यक्रमको प्रमुख लक्ष्य हो । बालबालिकाको अर्न्तनिहित क्षमतालाई पहिल्याएर उपयुक्त दिशातिर प्रवाहित

गरी उनिहरुलाई आफ्नो स्वास्थ्य तथा सुरक्षासंग सम्बन्धित तथा अन्य जीवनोपयोगी एवम् स्वावलम्बी सीपहरु हासिल गराउन यस पाठ्यक्रमको जोड रहेको छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने यस पाठ्यक्रमको मुख्य कार्य नै बालबालिकाहरुलाई आफुप्रतिको आत्मविश्वास जगाउन, परिर्वतित समाज र अन्य व्यक्तिहरुप्रति सकारात्मक सोच विकास गर्न, चुनौति र सफलता संवेगात्मक सन्तुलन कायम गर्न मद्धत पु-याउनुका साथै सामाजिक र व्यवहारिक मूल्यमान्यताका आधारमा व्यवहारिक र सिकाइ सीप प्रदान गरी उनिहरुमा राष्ट्रियता, संस्कृति र मानविय मूल्यको विकासका लागि आधारशीला खडा गर्नु हो ।

समष्टिगत रुपमा भन्ने हो भने बालबालिकाहरुमा शिक्षण सिकाइबाट वातावरणको संरक्षण गर्ने, मनमा लागेका कुराहरु सुनाउने र अरुका कुरा सुन्ने बानी बसाल्नुका साथै उनिहरुलाई आफ्नो वरिपरीका कुराहरुको जानकारी राख्न सक्षम तल्याउनु यस पाठ्यक्रमको लक्ष्य हो (प्रारम्भिक बाल विकास पाठ्यक्रम २०६२ : १) ।

प्रारम्भिक बालविकास दिग्दर्शन अनुसार पाठ्यक्रमको मूल उद्देश्य :

विविध किसिमका मनोरञ्जनात्मक शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको माध्यम द्वारा ३ र ४ वर्ष उमेर समूहका सम्पूर्ण बालबालिकाहरुको सर्वाङ्गगीर्ण विकास गरी उनिहरुलाई प्राथमिक विद्यालयको लागी तयार गराउने ।

उपर्युक्त मूल उद्देश्य प्राप्तीका लागी यस पाठ्यक्रमले निम्न लिखित उद्देश्य अघि सारेको छ :

- १ बालबालिकाहरुलाई बौद्धिक, मानसिक, शारीरिक, संवेगात्मक, सामाजिक (सर्वाङ्गगीर्ण) नैतिक र सृजनात्मक विकासको अवसर प्रदान गर्ने ।
- २ उनिहरुलाई सरसफाई र सुरक्षा सम्बन्धि बानी बसाल्न प्रेरित गर्ने ।
- ३ उनिहरुलाई सामान्य शिष्टाचार गर्न अभिप्रेरित गर्ने ।
- ४ उनिहरुलाई प्राथमिक शिक्षाका लागि तयार गराउने ।
- ५ उनिहरुमा विश्वास र सुरक्षाको भावना जागृत गराउने ।

उपर्युक्त लक्ष्य प्राप्तीका लागि बालविकास पाठ्यक्रमले निम्न लिखित विशेषताहरु अंगालेको छ ।

क) बालबालिकाहरुको रुचि, क्षमता र आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिनु ।

ख) बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासमा केन्द्रित रहनु ।

ग) परिवार र समुदायमा रहेका संज्ञानात्मक र मानविय स्रोतको प्रयोग गर्नु ।

घ) बालबालिकाको सिकाइमा व्यक्ति, ठाँउ र वस्तुसंगको सर्म्पर्क र सम्बन्धलाई मान्यता प्रदान गर्नु ।

शर्मा एण्ड शर्माका अनुसार, पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा संलग्न प्रक्रियालाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

१ शिक्षण सिकाई प्रक्रिया

२ समय र कार्यहरु

३ क्रियाकलापहरु

शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया :- पाठ्यक्रमले तोकेको विषयवस्तुलाई कक्षाकोठामा शिक्षकले प्रस्तुत गर्ने प्रक्रियालाई शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया भनिन्छ । शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको जिम्मेवार व्यक्ति भनेको शिक्षक नै हो । पाठ्यक्रमले दिएको निर्देशनका आधारमा शिक्षकले शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया अधि बढाउनु पर्छ । शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको प्रभावकारीताको लागि शिक्षकले बार्षिक कार्य योजना, एकाइ योजना र दैनिक पाठ योजना निर्माण गरी कक्षा शिक्षण गर्नु पर्दछ । शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया विद्यार्थीको स्तर तह र उमेर अनुसार फरक फरक हुन्छ । अतः पाठ्यक्रमले तोके अनुसार अलग अलग शिक्षण प्रक्रियाको प्रयोग गर्ने दायित्व शिक्षकको मानिन्छ । पाठ्यक्रम विद्यार्थीको व्यवहार परिवर्तन गर्ने विस्तृत योजना हो भने त्यस योजनाको कार्यान्वयन प्रक्रिया शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया हो । शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया भित्र कक्षाको वातावरण, शिक्षक विद्यार्थी र शिक्षण विधि पर्दछन ।

शिक्षकले आफ्नो शिक्षण कार्ययोजना निर्माण गर्दछ । त्यसको कार्यान्वयन कक्षाकोठामा गर्दछ । यस कार्यान्वयनमा विभिन्न शिक्षण कौशलहरु, शिक्षण विधिहरु प्रयोग गर्दछन र विद्यार्थीको

व्यवहारको मूल्याङ्कन समेत गर्दछन् । यो प्रक्रियालाई शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया भनिन्छ । अतः पाठ्यक्रमको लगानी, प्रक्रिया र उत्पादनको प्रभावकारीता प्रदर्शन गर्न आवश्यक पृष्ठपोषण समेत प्रदान गर्ने काम शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाले गर्छ । त्यसैले पाठ्यक्रम प्रणालीको कार्यान्वयन पक्ष, व्यावहारिक पक्ष र प्रयोगात्मक पक्ष शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई मानिन्छ ।

समय र कार्य :- पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका सम्बन्धमा लाग्ने समय र त्यस समयमा गरिने सम्पूर्ण कार्यहरूलाई यहाँ समय र कार्य भनिएको हो । पाठ्यक्रम एक विस्तृत शैक्षिक योजना हो र त्यस योजनालाई निश्चित समयमा कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ । सामान्यतया समयलाई शैक्षिक शत्रु भन्ने गरिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा विभिन्न कक्षाहरू पूरा गर्नका लागि वा कक्षा शिक्षणका लागि तोकिएको समयलाई पाठ्यक्रम प्रक्रियाको समय भनिएको हो । पाठ्यक्रम प्रक्रिया भित्रको तोकिएको समयमा निम्न कार्य गरिन्छ ।

क) वार्षिक कार्यतालिका

ख) वार्षिक कार्य योजना

ग) एकाइ योजना

घ) पाठ योजना

कुनै पनि पाठ्यक्रमको समय तोकिएको हुन्छ । त्यस समय भित्रमा पाठ्यक्रम अनुसारको शिक्षण सिकाइ कार्यक्रम सम्पन्न गरी मूल्याङ्कन समेत गरिसक्नु पर्दछ । पाठ्यक्रमका क्रियाकलाप निश्चित समयमा सम्पन्न गरिनु पर्दछ । निश्चित समयमा शिक्षण प्रक्रिया सम्पन्न गरिनु पर्दछ र पाठ्यक्रमलाई समय, कक्षा भारका आधारमा विभाजन गरी कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ । समय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको ज्यादै महत्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ । पाठ्यक्रम प्रक्रियाभित्र तोकिएको समयमा तोकिएका कामहरू गर्नुपर्दछ । शिक्षकले गर्ने कामका साथै विद्यालयले गर्नुपर्ने व्यवस्थापन, सुविधा प्रदान जस्ता कुराहरू पनि पाठ्यक्रम प्रक्रियाका कार्यहरू भित्र पर्दछन् ।

क्रियाकलाप :- सिकाइ उपलब्धिका लागि वा विद्यार्थीको व्यवहार परिवर्तनका लागि विद्यालयमा र कक्षा कोठामा गर्ने गराउने अर्न्तक्रियालाई क्रियाकलाप भनिन्छ । शिक्षण सिकाइमा विद्यार्थी क्रियाकलाप ज्यादै महत्वपूर्ण मानिन्छ । किन भने विद्यार्थी क्रियाकलापको अभावमा विद्यार्थीको

पूर्व ज्ञान पत्ता लगाउन सकिदैन । अतः विद्यार्थीको शैक्षिक स्तर र आवश्यकतालाई बुझ्दै प्रयोग गर्नुपर्ने नयाँ, नयाँ शिक्षण कौशलहरु, शिक्षण विधिहरुको प्रयोग गर्न अप्ठेरो हुन्छ । कक्षा शिक्षणलाई प्रभावकारी र व्यवहारिक बनाउनका लागि पनि शिक्षकले विद्यार्थी क्रियाकलाप गराउनु पर्दछ र क्रियाकलाप बुझ्नु पर्दछ ।

शिक्षण विधिहरुको प्रयोगबाट गरिने यस्ता क्रियाकलापका केहि प्रकारहरु निम्नानुसार छन् ।

क) प्रवचन र मौखिक प्रस्तुति

ख) छलफल र प्रश्नोत्तर

ग) अभ्यास र कसरथ

घ) हेराइ, सुनाइ र प्रश्न दिलाइ

ङ) समस्या समाधान र खोज

च) प्रयोगशाला र खोजि

छ) सृजनात्मक विकास

ज) भूमिका निर्वाह, नक्कल र खेल

यस प्रकारका शिक्षकले गर्ने कुनै पनि क्रियाकलापहरु विषयको प्रकृतिमा भर पर्ने गर्दछ (शर्मा एन्ड शर्मा २०६४ : ४३५) ।

वालचन्द्र कट्टेल (२०६५ : ७१) का अनुसार निर्माण भएको पाठ्यक्रम प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भएको छ छैन सो को पहिचान गर्न अनुसन्धानकर्ताले शैक्षिक कार्यक्रम संग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरुको अध्ययन गर्न जरुरी हुन्छ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अध्ययन अनुसन्धान गर्दा निम्न पक्षहरुको अध्ययन गरी निर्णय निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

१) शैक्षिक व्यवस्थापन वा कक्षा व्यवस्थापन कस्तो छ ?

२) शिक्षक, अभिभावक, समुदाय, विद्यार्थी, र विशेषज्ञहरुको भूमिका कस्तो छ ?

- ३) प्रध्यानाध्यापक, शैक्षिक प्रशासक तथा सुपरिवेक्षकहरुको भूमिका कस्तो छ ?
- ४) मानविय संसाधनको उपयुक्तता एवम् प्रयाप्तता कस्तो छ ?
- ५) भौतिक सुविधाहरुको प्रयाप्तता एवम् उपयुक्तता कस्तो छ ?
- ६) शिक्षण सिकाई कार्यनीतिहरु र तिनिहरुको प्रयोग र सुधार कस्तो छ ?
- ७) शैक्षणिक सामग्रीको प्रयाप्तता, व्यवस्थापन र प्रयोग के कस्तो छ ?
- ८) विद्यार्थी सहभागीता र शिक्षक विद्यार्थी अन्तर्क्रिया र विद्यार्थीको उपलब्धि स्तर कस्तो छ ?
- ९) मूल्याङ्कन प्रणालीको उपयोग कस्तो छ ?
- १०) पाठ्यक्रम सम्बन्धि समस्या तथा बाधाहरु कस्ता छन् ?
- ११) पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका स्रोतहरुको उपलब्धता एवम् परिचालन कस्तो छ ?
- १२) पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका आन्तरिक तथा बाह्य तत्वहरुको प्रभावकारीता कस्तो छ ?

२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

यस अध्ययन अन्तर्गत विभिन्न विद्वानका दृष्टिकोणलाई सैद्धान्तिक खाकाका रूपमा प्रष्ट्याउने प्रयास गरिएको छ ।

विद्वान **House (1966)** ले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका ३ वटा दृष्टिकोणहरु औल्याएका छन् । ति हुन् :

- १) **प्राविधिक दृष्टिकोण** : पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा यस दृष्टिकोणले पूर्ववर्ती योजना तथा तार्किक प्रक्रियामाथि जोड दिन्छ, यो दृष्टिकोण कम खर्चिलो हुन्छ ।
- २) **राजनैतिक दृष्टिकोण** : यस दृष्टिकोणले सरोकारवालाहरु विचको शक्तिलाई सन्तुलनमा राख्ने र कार्यान्वयन प्रक्रियामा आपसी समझदारीको विकासलाई जोड दिन्छ ।

३) सांस्कृतिक दृष्टिकोण : यस दृष्टिकोणले सम्बन्धित सरोकारवालाहरुले लेनदेन गर्ने संस्कृतिको रूपान्तरण प्रक्रियामा जोड दिन्छ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा शिक्षकका विश्वास, मूल्य मान्यता, कार्यशैली आदिलाई परिवर्तन गर्नुपर्ने आवश्यकता यस दृष्टिकोणको रहेको छ ।

Leithwood k.A (1982) को दृष्टिकोण : उनका अनुसार पाठ्यक्रम कार्यान्वयन वास्तविक प्रयोगसंग सम्बन्धित हुन्छ । जव सम्म शिक्षक वा प्रधान शिक्षकले चालु पाठ्यक्रमका वारेमा समस्याहरु-कमजोरीहरु अनुभुत गर्दैनन् र त्यसको समाधान गर्ने विकल्पका रूपमा नवप्रवर्तन आवश्यक हो भन्ने कुरा भावनात्मक रूपले ग्रहण गर्दैनन् तवसम्म पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको कुनै अर्थ रहदैन । त्यसकारण पाठ्यक्रम कार्यान्वयन प्रक्रिया भित्र चालु अभ्यास र प्रस्तावित अभ्यास विचको खाडललाई कमगर्ने प्रयासहरु समावेश हुन्छन् ।

Fullan and Allan (1977) का अनुसार : पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि उपयुक्त समय व्यक्तिगत सर्म्पर्क एवम् एकिकरण, सेवाकालीन तालिम तथा अन्य प्रकारका जन सहयोगहरुको आवश्यकता पर्दछ ।

सापकोटा (२०६७) अनुसार पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको प्रकृति बोध गर्न त्यसका मूलभुत विशेषताहरु थाहा पाउन आवश्यक हुन्छ । त्यसैले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका केहि प्रमुख विषेशताहरु निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

१) पाठ्यक्रम कार्यान्वयनले विद्यार्थीहरुमा असल एवम् सकारात्मक प्रभाव पार्नु पर्छ : जुन पाठ्यक्रम विद्यार्थीहरुका लागि अत्यन्त उपयोगी हुन्छ, त्यसले विद्यार्थीमा राम्रो प्रभाव छोडन सक्दछ । कतिपय पाठ्यक्रमहरु ज्ञानात्मक दृष्टिकोणले राम्रो हुदाहुदै पनि कार्यान्वयनको कमजोरी अथवा विद्यार्थीहरुमा त्यसले राम्रो प्रभाव पार्न नसक्दा दराजमै भन्डारण भएर बसेका उदाहरणहरु हाम्रो सामु छन् ।

२) पाठ्यक्रमको योजना तथा शिक्षणको चक्रमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको चरण अत्यन्त संवेदनशील हुन्छ : कार्यान्वयन भन्नासाथ पाठ्यक्रमलाई कक्षाकोठाको अभ्यासमा वास्तविक रूपमा प्रयोग गर्ने क्रियाकलापलाई बुझाउँछ । अभ्यास गर्ने शिक्षक तथा प्राचार्य कर्मचारीले पाठ्यक्रमलाई स्वीकार गर्नु मात्रले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको प्रक्रिया पूरा हुदैन ।

- ३) पाठ्यक्रम कार्यान्वयनले वास्तविक प्रयोगको प्रक्रियालाई प्रस्ट्याएको हुन्छ : यसले कसले के गर्न सक्छ ? के गर्न आवश्यक छ ? कसका लागी आवश्यक छ ? कहिले गर्न आवश्यक छ ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरूको समाधान पहिल्याएको हुन्छ । यस अर्थमा पाठ्यक्रम विकाश प्रक्रियामा कार्यान्वयनलाई अत्यन्त चुनौतिपूर्ण चरणका रूपमा लिईन्छ ।
- ४) पाठ्यक्रम कार्यान्वयन भनेको परिवर्तनको प्रक्रिया हो : त्यस्तो परिवर्तन विशिष्टरूपले विस्तारै र विभिन्न शिक्षकहरूबीच फरक फरक दरमा हुने गर्दछ । तसर्थ परिवर्तनले संस्थागत रूप धारण गर्न समय लाग्दछ ।
- ५) संचार, सहयोग, होस्ते र प्रक्रिया अभिमुखिकरण पाठ्यक्रम कार्यान्वयन प्रक्रियाका आधारभूत तत्वहरू हुन : सफल कार्यान्वयनका लागि प्रबोधनात्मक सञ्चार, विद्यालयका शिक्षकहरू विचको सहयोगात्मक योजना तथा शिक्षण पाठ्यक्रम प्रतिको अपनत्व भावना, उचित सुविधा, स्रोत सामग्रीको व्यवस्था, शिक्षकहरू र प्रशासक विचको आपसी सहयोग ईत्यादि जस्ता पक्षहरू आवश्यक मानिन्छन् ।

२.३ शैक्षिक उपादेयता

कुनै पनि विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न सम्बन्धित साहित्य, लेख रचना, पुस्तक आदिको पुनरावलोकन आवश्यक हुन्छ । त्यसै गरी यहां बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था संग सम्बन्धित साहित्यहरूको पुनरावलोकनले यस अध्ययनलाई पुरा गर्न पक्कै पनि सहयोग गरेको कुरा अवगत गराउन चाहन्छु साथै यस अध्ययनले योजना तह, पाठ्यक्रम निर्माण तह, कार्यान्वयन तह, मूल्याङ्कन तहका साथै यस विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने संघ संस्था तथा व्यक्तिलाई निम्न सूचना प्रदान गरी सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

योजनाको तह : यस अध्ययनले चालु अवस्थामा रहेको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको गहन अध्ययन अनुसन्धान गरी व्याख्या विश्लेषणको माध्यम द्वारा निश्कर्षमा पुग्ने भएकोले आउदा दिनहरूमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको योजना निर्माणमा कुन कुन पक्षहरूलाई ध्यान दिने, स्रोत र साधनको व्यवस्था कसरी मिलाउने, र पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा सहज वातावरण कसरी तयार गर्ने भन्ने जस्ता योजना निर्माण गर्न ।

पाठ्यक्रमको निर्माण तह : चालु पाठ्यक्रम यस तहका बालबालिकाको उमेर, रुचि, ठाउँ, र वातावरण सुहाउदो भए नभएको त्यसै गरी पाठ्यक्रममा उल्लेख गरिएका शिक्षक, विधि, समय र मूल्याङ्कन प्रक्रिया समेतको अध्ययनले पाठ्यक्रममा भएका कमि कमजोरी सुधार गरी उत्कृष्ट पाठ्यक्रम निर्माण गर्न ।

कार्यान्वयन तह : यस तहमा पाठ्यक्रमले निर्देशन गरे बमोजिम कार्यान्वयन हुने गरेको छ छैन सो को अध्ययन गर्ने हुनाले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको क्रममा देखिएका कठिनाईहरूलाई पत्ता लगाई कार्यान्वयनका लागि सहज वातावरण तयार गर्न ।

मूल्याङ्कन तह : यस अध्ययनले निरन्तर मूल्याङ्कन, निर्माणात्मक मूल्याङ्कन, निर्णयात्मक मूल्याङ्कन, मध्ये कुन मूल्याङ्कनको प्रयोग बढी हुने गरेको र भैरहेको मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई कसरी सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको जानकारी दिन ।

परिच्छेद-तीन

अध्ययन विधि र प्रक्रियाहरु

परिचय

यो अध्ययन चितवन जिल्ला खैरहनी गा. वि. स. अन्तर्गत रहेका बालविकास तह सञ्चालन गरेका ८ वटा विद्यालय छनोट गरी गरिनेछ । अध्ययन पूर्णरूपमा गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा रहेर गरिने छ । त्यसै गरी छनोट गरिएका ८ वटा विद्यालयका सहयोगी शिक्षिका प्र. अ., सञ्चालक समीतिका सदस्य, अभिभावक, र अध्ययनरत विद्यार्थीहरु नमूना जनसंख्याको रूपमा रहेने छन । प्राथमिक तथ्याङ्कका स्रोतहरुमा सहयोगी शिक्षिकाका लागि स्तरिकृत प्रश्नावली, सहयोगी शिक्षिका कक्षा अवलोकन फारम, समूह छलफलका लागि प्रश्नावली, शिक्षिकाकैलागी व्यक्तिगत विवरण फारमको प्रयोग गरिने छ । द्वितीय स्रोतका रूपमा पाठ्य पुस्तक, प्रतिवेदनहरु, शोधपत्रहरु, लेख, पत्रपत्रिका आदिको अध्ययन गरिने छ र अन्त्यमा संकलन गरिएका सूचना तथा तथ्याङ्कहरुलाई आवश्यक रूपमा छनोट तथा परिमार्जन गरी गुणात्मक रूपमा वर्णनात्मक तरिकाले व्याख्या विश्लेषण गरिने छ ।

३.१) अनुसन्धान ढाँचा

निर्धारित उद्देश्य प्राप्तीकालागि आवश्यक योजना र कार्यक्रमको आवश्यकता पर्दछ । पूर्व योजना र तयारी विना गरिने अध्ययन अनुसन्धानबाट निश्चित लक्ष्य हासिल गर्न सकिदैन तसर्थ यहाँ विभिन्न विधि र प्रक्रियाहरुलाई गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा रहेर प्राप्त तथ्यहरुलाई वर्णनात्मक शैलिमा व्याख्या र विश्लेषणको माध्यम अपनाई अध्ययन कार्यलाई निश्कर्षमा पुऱ्याइने छ ।

३.२ नमूना छनोट प्रक्रिया

गुणात्मक अनुसन्धानमा नमूना छनोट प्रक्रिया प्रमुख र महत्वको विषय हुन आउछ । नमूना छनोट पश्चात मात्र अन्यकार्यलाई अगाडी बढाउन सकिन्छ । नमूना छनोटको क्रममा चितवन जिल्लाको खैरहनी स्रोत केन्द्र अन्तर्गत सामुदायिक विद्यालयहरु मध्ये ८ वटा बालविकास तह भएका विद्यालयहरु, प्रत्येक विद्यालयमा उक्त तहमा अध्यापन गराउने सहयोगी शिक्षिका,

प्रध्यानाध्यापक, सहभागी विद्यार्थीहरू, विद्यालय निरीक्षक, र अविभावकहरूलाई जनसंख्याको रूपमा लिइएको छ । आर्थिक, भौगोलिक, मानविय संसाधन र समयलाई ध्यान दिदै सिमित स्रोत साधनलाई उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययनमा उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि प्रयोग गरी छनोटमा परेका बालविकास तह सञ्चालन गरिरहेका ८ वटा विद्यालयका ८ जना प्र.अ., ८ जना, सहयोगी शिक्षिका, १ जना विद्यालय निरीक्षक, ८ जना अविभावक, ८ जना सञ्चालक समितिका पदाधिकारी गरी ३३ जना र उक्त तहमा अध्ययनरत सम्पूर्ण सहभागी विद्यार्थीहरूलाई नमूनाको रूपमा लिइने छ ।

३.३ तथ्याङ्क संकलनका स्रोतहरू

प्राथमिक तथ्याङ्कका स्रोतहरू

प्राथमिक स्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन गर्न छनोट गरिएका विद्यालयका सहयोगी शिक्षिकाका लागि स्तरीकृत प्रश्नावली, कक्षा अवलोकन र प्र.अ., सञ्चालक समितिका पदाधिकारी र अविभावकका लागि समूह छलफलका लागि लिखित प्रश्नावली तयार गरिनेछ । यस अन्तर्गत पाठ्यक्रममा भएका विषय र शिक्षिकाले गर्ने क्रियाकलापको अध्ययन तथा अवलोकन गरिने छ ।

द्वितीय तथ्याङ्कका स्रोतहरू

अध्ययनका लागि छनोट गरिएका विषयसंग सम्बन्धित पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, लेख, शोधपत्रहरू, पत्रपत्रिकाबाट प्राप्त सूचनाहरूको अध्ययन गरी तथ्याङ्क संकलन गरिने छ ।

३.४ अनुसन्धानका विधि तथा साधनहरू

अनुसन्धानका विधि तथा साधन अन्तर्गत स्तरीकृत प्रश्नावली, समूह छलफलका लागि प्रश्नावली, कक्षा अवलोकन फारम, सहयोगी शिक्षिकाका लागि व्यक्तिगत विवरण फारम जस्ता साधनहरूको प्रयोग गरी तथ्याङ्क संकलन गरिने छ ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई निश्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि अध्ययन कर्ता स्वयम् अध्ययन गर्ने कार्य क्षेत्रमा गई छनौट गरिएको विषयसंग सम्बन्धित सूचना प्राप्त गर्न स्तरीकृत प्रश्नावली, समूह छलफलका लागि प्रश्नावली, सहयोगी शिक्षिकाका लागि कक्षा अवलोकन फारम, सहयोगी शिक्षिकाका लागि व्यक्तिगत विवरण फारमको प्रयोग गरिनेछ भने विषयसंग सम्बन्धित पुस्तक, लेखहरु, प्रतिवेदनहरु, शोधपत्रहरु, पत्रपत्रिकाहरु, प्रयोग गरी द्वितीय तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया

अध्ययनको उद्देश्यलाई पुरा गर्नको लागी संकलन गरिएका सूचना तथा तथ्याङ्कहरुलाई आवश्यक रूपमा छनौट तथा परिमार्जन गरी गुणात्मक रूपमा व्याख्या र विश्लेषण गरिने छ । उपलब्ध तथ्याङ्कहरुलाई आवश्यकता अनुसार वर्णनात्मक तरिकाले व्याख्या विश्लेषण गरी निश्कर्षमा पुग्ने कार्य गरिने छ ।

परिच्छेद चार

तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण

अध्ययनको लागि छनोट गरिएको विषय बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था भएको र उक्त विषयसंग सम्बन्धित तथ्याङ्क संकलनका लागि खैरहनी स्रोतकेन्द्र अन्तर्गत पर्ने उद्देश्यउन्मुख नमूना छनोट प्रक्रियाबाट छनोट गरिएका ८ वटा सामुदायिक विद्यालयका बालविकास तहका सहयोगी शिक्षिकाका लागि प्रश्नावली, कक्षा अवलोकन फारम, व्यक्तिगत विवरण फारम, समूह छलफल विधिकालागि प्रश्नहरू तयार गरी प्रत्यक्ष रूपमा सूचना संकलन गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ बालविकास तहको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यक्रम पुस्तिकाको जानकारी सम्बन्धमा

यो पुस्तिका बालविकास कार्यक्रम अन्तर्गतका कक्षाहरू सञ्चालन गर्ने सम्पूर्ण निजि विद्यालय, सामुदायिक विद्यालय, र केन्द्रहरूका लागि तयार पारिएको हो । यो पुस्तिका कार्यक्रम सम्बन्धि जानकारी राख्ने तथा केन्द्र सञ्चालन गर्ने सहयोगी कार्यकर्ताहरूको सहयोगार्थ तयार गरिएको हो । यसको पहिलो भागमा प्रारम्भिक बालविकास कक्षाहरूको व्यवस्थापनमा बढि जोड दिइएको छ । यसमा परिचय, कार्यक्रमको दुरदृष्टि, बालविकास पाठ्यक्रमको लक्ष्य र विशेषता, अभिभावक संलग्नता, विशेष बालबालीकाको सन्दर्भ र मूल्याङ्कन समावेश गरिएको छ । दोस्रो भागमा बालविकास पाठ्यक्रमको बारेमा जानकारी दिइएको छ । जस अन्तर्गत आधारभूत सिकाइका क्षेत्रहरू तथा विषयात्मक क्षेत्रहरू सम्बन्धमा सिकाइ उपलब्धिहरू समावेश गरि अपेक्षित उमेरगत उपलब्धिहरू प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो भागमा शीर्षक क्रियाकलापहरूलाई नमूनाको रूपमा ७ वटा शीर्षकहरूमा राखिएको छ । प्रत्येक शीर्षकमा उपशीर्षकहरू र त्यसका लागि बिताउने समय सहितलाई हप्तामा उल्लेख गरिएको छ । यस पाठ्यक्रममा उल्लेखित सिकाइ उपलब्धि र विकासात्मक उपलब्धिलाई शीर्षक अनुरूप प्रस्तुत गर्नाका लागि बनाउनु पर्ने पाठयोजना र समय तालिका अनुसूचिमा दिइएको छ ।

यसरी बालविकासका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण कुराहरू उल्लेख गरी तयार गरिएको पाठ्यक्रमको कसरी प्रयोग तथा कार्यान्वयन भैरहेको छ भन्ने कुरा स्थलगत अध्ययनका क्रममा पाएका सूचनाहरूलाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१.१. पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने सहयोगी शिक्षिकाको शैक्षिक अवस्था

प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रम सञ्चालन सम्बन्धि निर्देशिका २०६१ बमोजिम कक्षा ८ पास गरेका उमेदवार हुनुपर्ने भनिएको भएता पनि अध्ययनमा परेका ८ वटा विद्यालयका सहयोगी शिक्षिकाहरू मध्ये बस्यौली नि.मा.वि., रा.प्रा.वि. मजुईका एस.एल.सी. र अन्य ६ वटा विद्यालयका शिक्षिकाहरू भने सबै प्लस टु पास गरी स्नातक तह अध्ययन गर्दै गरेका पाईयो । यस मध्ये ४ जना शिक्षिकाहरूले बालविकास बाहेक माथिल्लो कक्षाहरूमा पनि अध्यापन गरेको पाईयो । यसो गरे बापत विद्यालयको आर्थिक आम्दानी अनुसार केहि रकम थप गरेको पनि पाईयो । अध्यापन गराउने मध्य रेणु चौधरी र मनिका चौधरीले बाहेक सबैले बालविकासका लागि चाहिने आवश्यक तालिम लिएको पाईयो । रेणु चौधरीले पुर्नताजगी र मनिका चौधरीले ३ दिने तालिम लिएको पाईयो ।

४.१.२ कक्षा कोठा व्यवस्थापन

साना साना बालबालिकाका लागि सामाजिक, शारीरिक, मानसिक संवेगात्मक (सर्वाङ्गीर्ण) विकास गराउनका लागि कक्षाकोठाको व्यवस्थापनले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गर्दछ । सूचना सङ्कलनको क्रममा बैरहनी, बस्यौली, सुर्तनी, जवकौली, र सुर्तना मध्ये सुर्तनी र जवकौलीमा कक्षामा डेक्स वेञ्चको प्रयोग भएकोले बालबालीकालाई खेल्ने, समूह बनेर अन्य क्रियाकलाप गर्न समस्या देखिएको छ । बैरहनी, बस्यौली र जवकौलीमा कक्षाकोठामा रङ्गरोगन बालबालीकालागि आकर्षण गर्ने चित्र र अक्षरहरू नभएको स्थिति छ । त्यसै गरी सुर्तनामा कक्षा कोठामा टुटे विग्रेका डेक्सवेञ्चरु राखेर कक्षाकोठालाई नै असुरक्षित बनाइएको पाईयो भने खैरहनी र मगनीमा सामान्य रहेको पाईयो । जवकौलीमा कक्षाकोठा अवलोकन गर्दा बालविकास तहका बालबालिका र कक्षा १, २ का बालबालीकालाई एउटै कक्षामा राखेर अध्यापन गरेको पाइयो । किन यसो भएको भनेर प्रस्न गर्दा विद्यार्थी थोरै भएको कारण यस्तो गर्नु परेको गुनासो पोख्नुभयो, बालविकास तहकी सहयोगी शिक्षिकाले । यि सबै अभाव हुनुका कारण आर्थिक नै हो भन्ने कुरा सबैजसो प्रध्यानाध्यापकहरूको बुझाई रहेको पाईयो ।

४.१.३ पाठ्यक्रमको उपलब्धता

बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने र प्राथमिक कक्षाका लागी तयार गर्ने भनि नेपाल सरकारले प्रारम्भिक दिग्दर्शन पाठ्यक्रम २०६२ तयार गरेको छ । यो पाठ्यक्रम बालविकास कार्यक्रम अर्न्तगतका कक्षाहरु सञ्चालन गर्ने सम्पूर्ण निजि विद्यालय, सामूदायिक विद्यालय र केन्द्रहरुका लागि तयार गरिएको र कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सहयोगी कार्यकर्ताहरुको सहयोगार्थ तयार गरिएको भनिएता पनि अध्ययनको क्रममा बैरहनी, सुर्तनी, जवकौली, सुर्तना र मभुईका बालविकास तहका सहयोगी शिक्षिकाहरुलाई पाठ्यक्रम उपलब्ध नगराइएको र यसको बारेमा जानकारी नै नभएको पाइयो । पाठ्यक्रम उपलब्ध भएका बस्यौली, र मगनीमा यसै दराजमा थन्क्याएर राखेको पाइयो । कक्षाकोठामा विद्यार्थी न्यून भएका कारण जागर नहुने र आफुखुशी अध्यापन गराउने त्यसमा पनि अभिभावकको भिन्न सोचाइका कारण कक्षा कोठामा पढाइमात्र गराउनु परेको कुरा सबै जसो विद्यालयका सहयोगी शिक्षिकाहरुको रहेको पाइयो । पाठ्यक्रम उपलब्ध नभएका विद्यालयका सहयोगी शिक्षिकाहरुले तालिमका आधारमा अध्यापन गराउने गरेको पाइयो । यसै गरी बैरहनीमा समय तालिका बनाइ कक्षा कोठामा टासी त्यसै अनुरूप क्रियाकलाप गर्ने गरेको पाइयो । खैरहनीमा भने पाठ्यक्रमले भने बमोजिम कक्षा सञ्चालन गर्ने गरेको कुरा उक्त कक्षाकी सहयोगी शिक्षिकाले बताउनु भयो ।

४.१.४ पाठ्यक्रमको अध्ययन र यसको प्रयोग

पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको लागि यसको अध्ययन जरुरी छ । पाठ्यक्रममा कुन विषय कति समयमा, कसरी, कहाँ, कहिले, र किन भन्ने प्रश्नको उत्तर हुने हुनाले यसको अध्ययन विना गरेको अध्यापनले सम्पूर्ण शैक्षिक क्षेत्रको उद्देश्य पूरा हुन सक्दैन र शैक्षिक क्षेत्रमा गरेको लगानी त्यसै खेर जाने गर्दछ । अध्ययनको क्रममा विद्यालयमा पुगेर कक्षा अवलोकन गर्दा र सहयोगी शिक्षिकाका लागि प्रश्नावली प्रयोग गर्दा अध्ययनको लागि छनोट गरिएका विद्यालयमा यस तहको पाठ्यक्रमको अध्ययन र प्रयोगको अवस्था लाई चार्ट देखाईएको छ ।

तालिका नं. १

पाठ्यक्रमको उपलब्धता र प्रयोगको अवस्था

क्र.स.	विवरण	पाठ्यक्रमको उपलब्धता भएको	पाठ्यक्रमको उपलब्धता नभएको	पाठ्यक्रमको प्रयोग भएको	पाठ्यक्रमको प्रयोग नभएको
१	विद्यालय सङ्ख्या	४	४	२	६
२	प्रतिशत	५०	५०	२५	७५

छनोट गरिएका ८ वटा विद्यालय मध्ये ४ वटा विद्यालयमा पाठ्यक्रम नै उपलब्ध नभएको पाइयो भने २ वटा विद्यालयमा दराजमै थन्क्याएर राखेको र २ वटा विद्यालयमा यसको प्रयोग हुने गरेको पाइयो । अध्ययनको क्रममा जवकौली विद्यालयका सहयोगी शिक्षिकाको अवलोकन गर्दा कक्षा कोठामा डेक्स वेञ्चमा बालबालिकालाई राखि कक्षा १, २ सँग सँगै अध्यापन गराइएको पाइयो । बालविकास तहका बालबालिकालाई कसरी क्रियाकलापहरू गराउनु हुन्छ भनेर प्रश्न गर्दा माथिल्लो कक्षालाई जसरी पढाउने लेखाउने र दिने गरिन्छ, गृहकार्य त्यसरी नै यस तहका बालबालिकालाई पनि अध्यापन गर्ने गरेको भन्ने उत्तर पाइयो । पाठ्यक्रमको बारेमा जानकारी नै नभएको पाइयो । त्यस्तै बस्यौलीकी सहयोगी शिक्षिकाका अनुसार कक्षा कोठामा थोरै (चार जना) बालबालिका उपस्थित हुने हुदा पाठ्यक्रमको बारेमा जानकारी भए पनि समय तालिका र पाठ योजना नवनाइ नै कक्षा सञ्चालन गरेको पाइयो । सबै जसो विद्यालयमा विद्यार्थी सङ्ख्या न्यून रहेकोले शिक्षिकाहरूमा नैराश्यता र अलिखपना बढेको पाइयो ।

४.१.५ खेल, गीत, कथा, र कविताको प्रयोग

यस तहका बालबालिका ३, ४ वर्ष उमेर समुहका हुनाले उनीहरूलाई पढाई लेखाई मात्र गराउदा बोझ हुने, पढन मात्र नचाहने, र खेल, रमाउन, उफन, गीत गाउन, घुम्नमा बढि रुचि हुने हुनाले उनीहरूलाई मनोरञ्जनात्मक वातावरणमा खेल र गीत कविताको माध्यमद्वारा

सामान्य पढाई लेखाई गराउनु पर्दछ । अध्ययनका क्रममा अन्य विधि भन्दा गीतको प्रयोग भने बढी गरेको पाइयो । गीतको हाउभाउ लगाएर कक्षाकोठाको वातावरणलाई रमाइलो बनाएको पाइयो भने गीतको तुलनामा कथा र कविताको प्रयोग भने नभएको पाइयो ।

४.१.६ कक्षा क्रियाकलाप

कक्षा क्रियाकलाप पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको महत्वपूर्ण कार्य हो । पाठ्यक्रममा उल्लेख गरिएका विधि तथा प्रक्रियाहरूलाई कक्षा क्रियाकलापको माध्यमद्वारा बालबालिका सामु प्रस्तुत गरी उनिहरूमा ज्ञान, सीप र धारणाको विकास गराउनु पर्दछ । यसका लागि सहयोगी शिक्षिकाले उल्लेख गरिएको विषयबस्तुहरूलाई पाठयोजना तथा समयतालिका बनाई कक्षा क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु पर्ने हो तर सबै जसो विद्यालयमा आफुखुशी कक्षा सञ्चालन गरेको पाइयो । यसो गर्दा विद्यार्थीले पाउनु पर्ने र शिक्षिकाले गर्नुपर्ने धेरैजसो सिकाईकार्यहरू छुटन गई बालबालिकामा उद्देश्य अनुरूपको विकास हुन नसकेको पाइयो । कक्षा क्रियाकलाप अवलोकनको क्रममा पढाउने, लेखाउने, आफुखुशी खेल दिने र गीतगाई नाचन लगाउने जस्ता क्रियाकलापहरू बढी मात्रामा प्रयोग भएको पाइयो ।

४.१.७ अवलोकन र अन्वेषण

बालबालिकालाई रमाइलो वातावरणमा सिक्नकालागी अवलोकन तथा अन्वेषणले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गर्दछ । नयाँ कुरा सिक्न उनिहरू सधैं उत्सुक हुन्छन् त्यसैले आफ्नो विद्यालय तथा घर वरपर भएका बोटविरुवा, पशुपंछी, खेतिबाली, घर परिवार, छिमेक, बाटोघाटो, पुल यातायातका साधन, मठ, मन्दिर रेडक्रस भवन आदि ठाउँहरूको अवलोकन गराई उनिहरूमा नयाँ शब्द, भाषा, र सिकाईको विकास गराउनु पर्ने कुरा पाठ्यक्रममा उल्लेख गरिएको छ । यि सबै कुरा जान्दा जान्दै पनि यसको प्रयोग भने न्यून रहेको पाइयो । अभिभावकको भिन्न सोचाई तथा आकांक्षाका कारण अवलोकन तथा अन्वेषण गराउन नसकिएको, वहाँहरूले पढाउन मन नलागेर घुमाउन ल्याएको भन्ने गरेपछि अवलोकन नै नगराएको उल्लेख गर्नु भयो बस्यौलीकी सहयोगी शिक्षिकाले । त्यसै गरी विद्यालयको चौरमा मात्र घुमाउने गरेको कुरा बैरहनीकी सहयोगी शिक्षिका र मभुङ्की सहयोगी शिक्षिकाहरूबाट पाइयो ।

४.१.८ मूल्याङ्कनको प्रयोग

बालविकास तहमा उत्तिर्ण, अनुत्तिर्ण प्रथम दोस्रो भनि नतिजा निकाल्नु भन्दा पनि उक्त कक्षामा अध्यापन गराउने सहयोगी शिक्षिकाले बालवालीकाको आवश्यकता अनुसार सिकाईमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले मूल्याङ्कन गर्नु पर्दछ । सहयोगी शिक्षिकाले दैनिक क्रियाकलापको आधारमा के, कति, कहिले, र कसरी सिके भन्ने कुराको अवलोकन गरी कार्यसञ्चयिका अनुसार मूल्याङ्कनको रेकर्ड राखी उनिहरुका अभिभावकहरुलाई अवगत गराउनु पर्दछ । अध्ययनको क्रममा खैरहनी, बैरहनी, र मभुईका शिक्षिकाहरुले कार्य सञ्चयिका अनुसार मूल्याङ्कन गरेको पाइयो । त्यसै गरी बस्यौली र मगनीमा निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने गरेको तर कार्यसञ्चयिका अनुसार भने नराखेको पाइयो । अन्य विद्यालयहरु सुर्तनी, सुर्तना, र जवकौलीमा भने निरन्तर मूल्याङ्कनको रेकर्ड नराखी माथिल्ला कक्षाहरुमा जस्तै त्रैमासिक, अर्धवार्षिक, र वार्षिक मूल्याङ्कन गर्ने गरको पाइयो । मूल्याङ्कनको प्रयोगलाई तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. २

मूल्याङ्कनको प्रयोग

क्र.स.	विवरण	कार्यसञ्चयिकाको प्रयोग	निरन्तर	त्रैमासिक/अर्धवार्षिक/वार्षिक
१	विद्यालय सङ्ख्या	३	२	३
२	प्रतिशत	३७.५	२५	३७.५

४.१.९ निरीक्षण तथा अनुगमन

कुनै पनि कार्यक्रमलाई सुचारु रूपले सञ्चालन गर्नको लागि त्यसको मूल्याङ्कनको पक्ष प्रभावकारी हुन सकेन भने कार्यक्रमले पूर्ण रूप दिन सक्दैन भने जस्तै बालविकास तहमा पनि प्रभावकारी मूल्याङ्कनको अभाव रहेको पाइयो । निरीक्षण तथा अनुगमन पछिको राय सुभावाले यस क्षेत्रमा काम गर्ने सहयोगी शिक्षिकाहरूलाई उत्प्रेणा र उत्साह मिल्ने थियो तर त्यसो भएको पाईएन । अध्ययनको क्रममा वस्यौली नि. मा. वि. मा सञ्चालक समितिको बैठक बोलाउदा पनि उपस्थित नहुने सबै जसो विद्यालयमा स्रोत व्यक्ति बर्षको २ पटक आउने र निरीक्षक भने बर्षको एक पटक मात्र आउने त्यसमा पनि पढाई भए नभएको मात्र अनुगमन हुने, कसरी भैरहेको छ, पाठ्यक्रम अनुरूप भएको छ छैन भनेर निरीक्षण भएको छैन भन्ने कुरा सहयोगी शिक्षिकाहरूबाट पाइयो । यसमा निरीक्षक र स्रोत व्यक्तिको मात्र कमजोरी नभएर दैनिक रूपमा अनुगमन गर्न सक्ने अभिभावक, सञ्चालक समिति र प्रध्यानाध्यापकको पनि कमी कमजोरी रहेको पाइयो । यस्तो अवस्थामा जसरी कक्षा सञ्चालन गरे पनि हुने हुंदा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको प्रक्रिया फितलो रहेको कुरा अध्ययनबाट पाइयो ।

४.२ पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था विश्लेषण

अध्ययनबाट प्राप्त सूचनाहरूको आधारमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था अवगत गराई सकेपछि सूचनाहरूको विश्लेषण गरेर यसको सवल पक्ष र कमजोरी पक्षलाई उल्लेख गर्नु पर्दछ । प्राप्त सूचनाका आधारमा यसका सवल पक्ष र दुर्बल पक्षहरूलाई वुंदागत रूपमा यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका सवलपक्षहरू

कक्षा सञ्चालन -५० प्रतिशत विद्यालयमा पाठ्यक्रम पुस्तिकाको अभाव, सबै जसो बालविकास तहमा विभिन्न समस्याहरू जस्तै कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अभाव, शैक्षिक तथा खेलाउने सामग्रीको अभाव, न्यून विद्यार्थी संख्या, शिक्षिकाको लागी न्यून तलव अभिभावकको कमै मात्र उपस्थिति हुदा हुदै पनि विद्यालय तथा कक्षा सञ्चालन हुनु ।

पाठ्यक्रम - पाठ्यक्रमको विषयमा जानकारी भएका र पाठ्यक्रम पुस्तिका प्राप्त गरेका शिक्षिकाको कक्षा क्रियाकलाप राम्रो देखिनु ।

तालिम - यस तहमा अध्यापन गराउनको लागि सबैले आवश्यक सबै तालिम प्राप्त गर्नु र तालिमको आधारमा कक्षा सञ्चालन गर्नु ।

उत्सुकता - बालबालिका पढन र नयाँ कुरा सिक्न उत्सुक देखिनु । उनिहरू खेलन र नाँचन मात्र नभई कक्षा कोठामा मलाई सिकाउनुहोस, होमओक दिनुहोस भनेर सहयोगी शिक्षिकाका अगाडी पछाडी देख्दा नयाँ कुरा सिक्न उत्सुक रहेको देखिनु ।

सहभागी शिक्षिकाको अध्ययन- स्नातक तह अध्ययन गर्दै गरेका सहयोगी शिक्षिका सहभागी हुनले बालबालिकाले आफ्नो मनोभावना अनुरूप क्रियाकलाप गर्न पाउनु ।

अभिभावकको चाहना-सबै जसो अभिभावकको चाहना आफ्ना बालबालिकाले लेखन पढन जानोस भन्ने भएकोले वर्षको अन्त्य सम्ममा सामान्य कुरा लेखन र पढन जान्ने हुंदा अभिभावकको चाहना पुरा हुनु ।

पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका कमजोर पक्षहरु

पाठ्यक्रम पुस्तिका उपलब्ध नहुनु – कतिपय विद्यालयका सहयोगी शिक्षिकालाई पाठ्यक्रम पुस्तिका उपलब्ध नहुनु र यसको बारमा जानकारी नै नहुनुले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा कमि कमजोरी देखिनुका साथै उपलब्ध भएका विद्यालयमा यसको प्रयोग न्यून हुनुले प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभाव रहनु ।

आफु खुशी कक्षा सञ्चालन गर्नु - पाठ्यक्रमको प्रयोग नहुदा कति समयमा के गर्ने, कसरी गर्ने, किन गर्ने जस्ता प्रश्नहरु अनुत्तरित हुने हुनाले सहयोगी शिक्षिकाले आफुखुशी कक्षा सञ्चालन गरेको भेटिनु ।

भाषाको कठिनाई हुनु - विभिन्न जात जाति, तथा भाषा भाषिका बालबालिकाहरु बालविकास तहमा अध्ययन गर्न आउने र उनिहरुले घर परिवारमा जुन भाषा बोल्ने गरेका छन सोहि भाषा मात्र जान्ने हुनाले एउटै कक्षामा कम्तिमा ३ भाषामा -चौधरी, मधेशी, र नेपाली) बुझाउनु पर्ने हुदा भाषाको कठिनाई देखिनु ।

विद्यार्थीको घटदो उपस्थिति - विभिन्न कारणहरु जस्तै आर्थिक अभावले कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्न नसक्नु, आवश्यक मात्रामा खेलकुदका सामग्री, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था गर्न नसक्नु, सहयोगी शिक्षिकाका लागि उचित पारिश्रमिक दिन नसक्नुले हुनु पर्ने शैक्षिक व्यवस्थापनको अभावका कारण अभिभावकहरुले सुविधा सम्पन्न संस्थागत विद्यालयमा बालबालिका पठाउदा सामुदायिक विद्यालयमा बालबालिका घटदो अवस्थामा रहनु ।

अभिभावकको निष्क्रियता - आफ्नो घर आँगनमा भएका विद्यालयहरुको रेख देख गरी भएका समस्याहरुको हल गर्न तर्फ नलागेर महङ्गा संस्थागत विद्यालयमा सकि नसकि पठाउनुले अभिभावकहरु निष्क्रिय भई आफ्नो दायित्व र कर्तव्यबाट टाढा रहनु ।

सहयोगी शिक्षिकाको निष्क्रियता - सहयोगी शिक्षिका यस तहका प्रमुख व्यक्ति हुन । उनले समय समयमा अभिभावकको भेला गराउने बालबालिकाको प्रगती विवरण प्रस्तुत गर्ने, भएका समस्याहरु सबै मिलेर हल गर्न सुझाव दिने, पाठ्यक्रमको प्रयोग गरी कक्षाकोठाको वातावरण

सुधार गर्ने, नबुझेका अभिभावकहरूलाई बुझाउन कोशिस गर्नु पर्नेमा यसो नर्गनुले उनिहरूको निश्क्रयता बढेको देखिनु ।

आर्थिक स्रोतको अभाव - यस तहका धेरै जसो समस्याहरू आर्थिक स्रोतको अभावका कारण हुन गएको कुरा प्रत्यक्ष अवलोकनबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । सरकारले आवश्यक स्रोत सामग्रीको व्यवस्था गरिदिन नसक्नु र अभिभावकले रकम उठाउन नपाउनु, पाए पनि सबै न्यून आर्थिक अवस्थाका हुने भएकोले रकम उठाउन नसक्नु, र कुनै पनि संघ सस्थाहरूले यसमा सहयोग नर्गनुले यस तहमा आर्थिक अभाव रहेको देखिनु ।

प्रभावकारी अनुगमनको कमि -यस तहको कार्यक्रमको योजनामा नै सरकारले प्रभावकारी अनुगमन तथा निरिक्षणको व्यवस्था नर्गनाले आज यो अवस्था आउनमा साथ दिएको देखिन्छ । अनुगमन तथा निरिक्षणका लागि खटिएका स्रोत व्यक्ति, र निरिक्षकले अति कम समय विद्यालयलाई दिनु र कति समयमा किन र कसरी अध्यापन गराई रहेका छन भन्ने प्रस्नको उत्तर नखोज्नुले प्रभावकारी अनुगमनको कमि भएको देखिनु ।

४.३ पाठ्यक्रम कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरू

अध्ययनको क्रममा प्रत्यक्ष कक्षा अवलोकन, प्रश्नावली, समूह छलफलका लागि प्रश्नावली आदि तयार गरी सम्बन्धित व्यक्तिसँग सूचना संकलनका क्रममा बालविकास तहको पाठ्यक्रम कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन के गर्नु पर्छ भनि प्रश्न गरिएको थियो । उक्त उत्तरहरूको आधारमा आफुले पत्ता लगाएका विभिन्न उपायहरूलाई यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

४.३.१ स्थीर नीति निर्माणगर्नु

शिक्षालाई देशको राजनैतिक अवस्थाले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने हुनाले हाम्रो देशको शैक्षिक अवस्था दिन प्रति दिन कमजोर बन्दै गएको छ । यसको प्रमुख कारण छोटो समयमा सत्ता फेर बदल हुनु नै हो । छोटो समयमा धेरै सरकारहरू फेरिनु, ति सरकारहरूको काम आफ्नो सत्ता टिकाउनुमा मात्र ध्यान केन्द्रित हुनु, विद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई राजनैतिक कार्यक्रममा सहभागी गराई शिक्षकहरूले प्रत्यक्ष राजनीति गर्ने कार्यले शिक्षा क्षेत्रमा कडा नियम र जुनसुकै सरकार आएपनि तोकिएको शिक्षाको विकासमा अवरोध पुर्याउन नपाउने स्थीर नीति निर्माण

गर्न समस्या देखिएको छ । आज देशका कलिला युवायुवती विदेशका कठिन कामका लागी तछ्छाड मछ्छाड गर्दै आफ्ना घर, परिवार, समाज र राष्ट्रलाई नै विर्सेर वस्न बाध्य छन् । यसको कारण भनेको आफ्नो देशमा जीवनोपयोगी शिक्षा प्राप्त गर्न नसक्नु हो । त्यसैले अबका दिनमा राज्यले जीवनोपयोगी शिक्षाको निर्माण तथा विकास गरी यसका लागी स्थीर नीति निर्माण गर्न जरुरी देखिएको छ ।

४.३.२ आर्थिक स्रोतको व्यवस्था गर्नु

कुनै पनि कार्यका लागी अर्थको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । अर्थ नभइ जति ठूला योजना बनाए पनि त्यो योजना योजनामा मात्र सिमित रहन्छ, व्यवहारमा भने देख्न सकिँदैन । बालविकास तहको योजना गर्नु राम्रो कुरा भए पनि यसको व्यवहारिक पक्ष भने आर्थिक अभावका कारण कार्यक्रम नै फितलो देखिएको छ । अध्ययनका क्रममा कुनै विद्यालयमा कक्षाकोठामा बालवालीकाका लागि आर्कषण गर्ने चित्र, पम्पलेट, अक्षरहरु, र रंग रोगनको कमि, कुनै विद्यालयमा कार्पेटको कमि, धेरैजसो विद्यालयमा शैक्षिक सामाग्रीको कमि, खेल्ने सामग्रीको कमि, र सहयोगी शिक्षिकाहरुकालागी तलवको कमि भएका कारण यस तहका लागी निर्माण गरिएको पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन गर्न र शिक्षाले राखेका उद्देश्य पुरा गर्न समस्या देखिएको छ । नेपाल सरकारले आवश्यक अर्थको व्यवस्था नगर्नु र न्यून आर्थिक अवस्था भएका अभिभावकहरुले पनि रकम उठाउन नसक्नुले यस कार्यक्रमका लागी आर्थिक स्रोतको अभाव रहन गएको हो । यस कार्यक्रमलाई प्रभाकारी रुपमा सञ्चालन गर्न नेपाल सरकारले नै आवश्यक अर्थको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

४.३.३ पाठ्यक्रमको उपलब्धता र यसको प्रयोगमा जोड दिनु

प्रत्येक शिक्षिकाले पाठ्यक्रम अध्ययन गर्न पाउनु र प्रयोग गर्न पाउनु उनको अधिकारको कुरा हो । पाठ्यक्रमको बारेमै जानकारी छैनभने कक्षा कोठा सञ्चालन कसरी गर्ने, कति समयमा के गर्ने, किन गर्ने भन्ने कुराको जानकारी हुँदैन तसर्थ पाठ्यक्रमलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन प्रत्येक सहयोगी शिक्षिकाले यसको प्राप्ती र अध्ययन गर्न जरुरी छ । सहयोगी शिक्षिकालाई तालिम दिइने समयमै पाठ्यक्रम पुस्तिका उपलब्ध गराउने परिपाटीको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । सहयोगी शिक्षिकालाई पाठ्यक्रम उपलब्ध गराउन सम्बन्धित विद्यालयका प्रध्यानाध्यापकले पनि ध्यान

पुरयाउनु पर्दछ । अर्को तर्फ पाठ्यक्रम उपलब्ध भएका विद्यालयका सहयोगी शिक्षिकाले यसको कार्यान्वयनमा खासै ध्यान पुऱ्याइएको पाइएन यस्तो अवस्थामा आफुलाई जसरी मन लाग्यो कक्षा सञ्चालन गर्ने प्रवृत्ति बढेको पाइयो । पाठ्यक्रममा उल्लेख गरे बमोजिम समय तालिका र पाठयोजना निर्माण गरको पनि नदेखिनुले यसको प्रयोग नभएको देखिन्छ । तसर्थ पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न पाठ्यक्रमको उपलब्धता र यसको प्रयोगमा जोड दिनु पर्दछ ।

४.३.४ सहयोगी शिक्षिकाले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नु

पाठ्यक्रम निर्माण गरेर मात्र बालवालीकाको सर्वाङ्गीण विकास हुन्छ भन्न सकिदैन । यसलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकेमा मात्र शिक्षाले एवम् पाठ्यक्रमले राखेका उद्देश्यहरु पुरा गर्न सकिन्छ । पाठ्यक्रमलाई विद्यार्थी सामु विभिन्न विधि मार्फत पुऱ्याउने प्रमुख काम सहयोगी शिक्षिकाको हो । सहयोगी शिक्षिकाले उल्लेख गरिएका सम्पूर्ण विषयवस्तुहरुलाई कार्यतालीका र समयतालीका बनाई विभिन्न विधिहरु खेल, कथा, कविता, समूह छलफल, प्रश्नउत्तर, प्रस्तुतिकरण प्रदर्शन, अवलोकन, अभिनय, गीत, भ्रमण र अन्वेषण आदी सबैको प्रयोग गरेर बालवालीकालाई ज्ञान, सीप, धारणाको विकास गराउन तर्फ ध्यान दिनु पर्दछ । प्रायजसो विद्यालयमा स्वतन्त्र खेल, गीत र पढाइ लेखाइको प्रयोग मात्र हुनुले शिक्षिकाले आफ्नो भूमिका निर्वाह पूर्ण रूपमा नगरेको प्रस्ट हुन्छ । अर्को तर्फ अभिभावकहरुलाई बालविकास तहका विषयमा स्पष्ट जानकारी गराउन नसकेको पाइएकाले यसमा पनि सहयोगी शिक्षिकाको भूमिका न्यून देखिन्छ । तसर्थ पाठ्यक्रम कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन सहयोगी शिक्षिकाले आफ्नो भूमिका निभाउन सक्नु पर्दछ ।

४.३.५ स्पष्ट उमेरको व्यवस्था गर्नु

जसरी कक्षा १ लागी ५ वर्ष पुरा भएर छ वर्ष लागेको हुनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ, त्यसैगरी बालविकास तहकालागि भनि ३ देखि ४ वर्ष उमेर समूह भनि उल्लेख गरेको भएता पनि विद्यालयमा भने बालबालिका हिडन र बोल्न सक्ने भए देखि ५ वर्ष सम्मका आउने भएकाले कक्षा सञ्चालनमा एकरूपता ल्याउन कठिन देखिएकोले विद्यालयले निश्चित उमेर तोकेर एउटै उमेर समूहका बालवालीकालाई भर्ना लिने परिपाटीको व्यवस्था गर्नु पर्दछ, र अभिभावकले पनि साहि अनुरूप आफ्ना बालबालिका विद्यालयमा पठाउनु पर्दछ ।

४.३.६ अभिभावकको धारणामा परिवर्तन ल्याउनु

आफ्नो घर वरपर भएका बालविकास तह वा विद्यालयमा अध्ययन नगराएर साना साना नानीहरुलाई ठूला ठूला गाडीमा राखी टाढा टाढा पढन पठाउने संस्कृतिको निकै विकाश भएको पाईन्छ । अभिभावकहरुले साना नानीहरुले एकै वर्षमा सवै कुरा जानुन भन्ने आकांक्षाका कारण यस्तो हुन गएको हो । यो उमेरमा बालबालिकालाई खेलीखेली रमाई रमाई गित, कथा, कविता, वरपरको अवलोकन, अभिनय, खोज, समूह छलफल गरी नयाँ कुरा सिकी उनिहरुमा सामाजिक, मानसिक, शारीरिक र संवेगात्मक विकास गराउन सक्नु पर्छ । अभिभावकको चाहना भने विद्यालय जान थाले देखि नै पढन र लेख्न मात्र जानोस भन्ने हुनाले सहयोगी शिक्षिका पनि सोहि अनुरूप पढाइ लेखाइ गराउन बाध्य हुन परेको अवस्था छ । यसो गर्दा बालबालीका विद्यालय आउन जागर नगर्ने र घरमै बसिदिने गरेका छन् जसको कारण विद्यार्थी संख्या घटन गई भर्ना हुदा १२ देखि १७ जना (खैरहनी वाहेक) हुने गरेकोमा कक्षामा उपस्थित भने २ जना देखि १० जना सम्म मात्र हुने अवस्था छ । अर्का तर्फ संस्थागत विद्यालयमा पढाउन पाए आफ्नो इज्जत बढने अभिभावकको सोचका कारण सित्तैमा बालविकास तह अध्ययन गराउन पाउदा पाउदै पनि सकि नसकी त्यहां पठाउने गरको पाईन्छ । यसका कारण दिन प्रति दिन सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थी संख्या घटन गई विद्यालय नै बन्द हुने अवस्था छ त्यसैले अभिभावकले आफ्ना वरपरका विद्यालयहरु जोगाउन समयमै आफ्नो धारणामा परिवर्तन ल्याउनु पर्दछ ।

४.३.७ विद्यार्थी सङ्ख्या बढाउने उपाय अवलम्बन गर्नु

सामुदायिक विद्यालयमा जुनसुकै तहमा बालबालिकाको सङ्ख्या घटने क्रम बढदो छ । कक्षा कोठामा ४ जना विद्यार्थीहरु राखेर कक्षा सञ्चालन गर्नु पर्ने अवस्था छ । कतिपय विद्यालयहरुत खाली पनि भैसकेका छन् । यस्तो अवस्थामा नेपाल सरकारले सामुदायिक विद्यालयलाई आर्थिक रुपले सहयोग गरी आवश्यक सवै व्यवस्था मिलाई संस्थागत विद्यालय सरह सुविधा सम्पन्न गराई बालबालीकालाई आर्कषित गराउदै विद्यार्थी बढाउने पहल गर्नु पर्छ । व्यवस्था गर्न नसके अभिभावकलाई रकम उठाउन दिएर विद्यालयको सम्पूर्ण व्यवस्थापनको जिम्मेवारी विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई सुम्पिनु पर्दछ । यसो हुन सकेमा मात्र विद्यालयमा विद्यार्थीको सङ्ख्या बढन गई पाठ्यक्रम कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन सकिने देखिन्छ ।

४.३.८ जिम्मेवार व्यक्तिहरुको भूमिकामा वृद्धि गर्नु

विद्यालयका बालवालीकाका जिम्मेवार व्यक्ति भनेका शिक्षक, प्रध्यानाध्यापक स्रोत व्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक र अभिभावक हुन् । आफ्नो भूमिकाबाट वञ्चित भइ दोष जति अर्कामा थुपार्ने परिपाटिले विद्यालयको अवस्था विग्रनुमा साथ दिएको पाइन्छ । सबै पक्षले हातमा हात मिलाएर साथ दिन सकेमा विद्यालयलाई सुधार गर्न सकिन्छ । जिम्मेवार व्यक्तिहरुको भूमिकामा वृद्धि गर्न सकेमा पनि पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी ढंगले लान सकिन्छ ।

४.३.९ अनुगमन र निरीक्षणको प्रभाव बढाउनु

तत्काल भैरहेको निरीक्षण र अनुगमनमा कमी देखिएकोले यसको प्रभाव बढाउनुपर्ने देखिएको छ । निरीक्षणकालागी खटिएका निरीक्षकले विद्यालय सञ्चालन भएको छ, छैन, शिक्षकले कक्षाकोठामा पढाएका छन् छैनन मात्र नहेरेर कसरी सञ्चालन भएको छ । पाठ्यक्रमको प्रयोग भएको छ या छैन । के के सुझाव सल्लाह दिनु पर्ने हो । सुझाव अनुरूप नचल्ने शिक्षकलाई कस्तो कारवाही गर्ने हो । यि सबै कुरामा ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ । त्यसै गरी स्रोत व्यक्तिले पनि अनुगमन मात्र नभएर कडाइका साथ सुझाव सल्लाह दिनुपर्ने देखिएको छ । आफ्नै घर दैलोमा भएका अभिभावकले पनि समय समयमा विद्यालयको रेखदेख गरी प्र. अ. र शिक्षकलाई राय सुझाव दिइरहनु पर्दछ । यसो गर्न सकेमा बालविकास तहको कक्षामा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको प्रभाव बढाउन सकिन्छ ।

परिच्छेद पाँच

प्राप्ती निश्कर्ष र सुझावहरू

बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था भन्ने शीर्षक छनोट गरी सूचना संकलनका आवश्यक साधनहरूको प्रयोग गरी विभिन्न सूचनाहरू संकलन गरिएको छ जुन प्राप्ती, निश्कर्ष र सुझावका रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ प्राप्ती

अध्ययनको क्रममा छनोटमा परेका ८ वटा सामूदायिक विद्यालयमा स्थलगत अध्ययन तथा अवलोकन, प्रश्नावली, कक्षा अवलोकन फारम र समूह छलफल गरी संकलित सूचनाहरूलाई आवश्यक व्याख्या र विश्लेषण गरी तयार पारिएका प्राप्तीहरूलाई यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

- १) छनोटमा परेका सबै विद्यालयहरूमा बालविकास तह संचालन भैरहेको ।
- २) सबै जसो विद्यालयमा बोल्न र हिडन सक्ने भए पछि यस तहमा आउने गरेको ।
- ३) शिक्षण क्रियाकलाप एउटै किसिमको रहेको ।
- ४) सहयोगी शिक्षिका एस. एल. सि. देखि बि.एड. अध्ययन गर्दै गरेका ।
- ५) ८ वटा विद्यालयहरू मध्य ५ वटा विद्यालयमा पाठ्यक्रम उपलब्ध भएको र अन्य ३ मा नभएको ।
- ६) पाठ्यक्रम उपलब्ध भएका विद्यालयमा पनि सो अनुरूप कक्षा सञ्चालन नभएको ।
- ७) सहयोगी शिक्षिकाले तालिमको आधारमा मात्र कक्षा सञ्चालन गरेको ।
- ८) सबै जसो विद्यालयमा अन्य कक्षामा जस्तै पढाउने र लेखाउनेमा ध्यान दिएको ।
- ९) खेल, कथा, कविता, समूह छलफल, अवलोकन, तथा अन्वेषणको प्रयोग न्यून रहेको ।
- १०) कक्षा कोठाको व्यवस्थापन राम्रो नभएको ।

- ११) धेरै जसो सहयोगी शिक्षिकाहरूले कार्य तालिका र समय तालिकाको प्रयोग नगरेको ।
- १२) मूल्याङ्कन गर्दा बालवालीकाको मूल्याङ्कन रेकर्ड कमै मात्रामा राख्ने गरेको ।
- १३) कक्षाकोठामा गीतको प्रयोग भने सञ्चालनक पाईएको ।
- १४) अवलोकनको प्रयोग भने हुँदै नभएको ।
- १५) विद्यालय प्रति अभिभावकको चासो नभएको ।
- १६) अभिभावकमा सामूदायिक विद्यालय भन्दा संस्थागत विद्यालय प्रति मोह बढेको ।
- १७) विद्यालय संचालक समितिको भूमिका न्यून रहेको ।
- १८) सम्बन्धित निकायको निरीक्षण तथा अनुगमनको प्रभावकारीतामा कमि रहेको ।
- १९) विद्यार्थीको उपस्थिति न्यून रहेको ।
- २०) कुनै विद्यालयमा बालविकास तह र कक्षा १, २ लाई संगै राखेर अध्यापन गराईएको ।

५.२ निश्कर्ष

पाठ्यक्रम जतिसुकै राम्रो बनाए पनि त्यसको उचित प्रयोग गर्न सकिएन भने कुनै अर्थ रहदैन । बालविकास तहमा पाठ्यक्रमको प्रयोग न्यून हुनाको कारण विविध पक्ष रहेको र ति सबै पक्षहरूले आ- आफ्नो भूमिका, कर्तव्य, र दायित्व पूरा गरेमा मात्र यसको कार्यान्वयन हुन सक्दछ । यो कार्यक्रम कसले सञ्चालन गरेको हो त्यसले अनिवार्य रूपमा सहयोगी शिक्षिकाका लागि पाठ्यक्रम उपलब्ध गराउन सक्नु पर्छ र कार्यान्वयनका लागि सिफारिस गर्नु पर्दछ । त्यस पछि यसको प्रयोगमा प्रभाव पार्ने कक्षा कोठा व्यवस्थापन, विभिन्न खेल सामग्री, शैक्षिक सामग्री, उचित पारिश्रमिक आदीको व्यवस्था सम्बन्धित पक्षले गर्नु पर्दछ ।

पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा शिक्षिकाको महत्वपूर्ण भूमिका हुने हुनाले उनिहरू पनि आफ्नो कार्यमा सधैं सक्रिय रहनु पर्दछ । विद्यार्थीलाई उनिहरूको भावना बुझी सोहि अनुरूप कार्य गराउन सक्नु पर्छ । पाठ्यक्रममा उल्लेख गरिएका विधि तथा प्रक्रियाको अक्षरस पालना गर्ने गर्नु पर्दछ जस्तै

कार्य तालिका, समय तालिकाको निर्माण गरेर मात्र कक्षा सञ्चालन गर्नु पर्दछ । कक्षाकोठामा क्रियाकलाप गरिसके पछि अवलोकनको माध्यमद्वारा बालवालीकाले के कुरा सिके, कति सिके सबै विवरण तयार गरी विद्यार्थीको मूल्याङ्कन फाईल तयार गरी उनिहरुका अभिभावकलाई जानकारी गराउन सक्नु पर्दछ । यस तहका बालवालीकाले मनोरञ्जनात्मक वातावरणमा सिक्न सक्ने कुरा अभिभावकलाई अवगत गराउनु पर्दछ । कुनै समस्या आईपरेमा प्र.अ. लाई जानकारी गराउनु र अभिभावक भेला बोलाई समस्या समाधान तर्फ लाग्नु पर्दछ ।

जुनसुकै अभिभावकको चाहना भनेको आफ्ना बालवालीकाले छिट्टै सिकोस, प्रथम होस भन्ने हुन्छ तर कति उमेरको बच्चाले कसरी सिक्न खोज्छ भन्ने कुराको ख्याल भने उनिहरुले नराखेको पाईएकोले उनिहरुको धारणामा परिवर्तन हुनु जरुरी देखिन्छ । अभिभावकले पनि शिक्षिकाले कसरी कक्षा सञ्चालन गरेका छन् पाठ्यक्रमको प्रयोग गरेका छन् या छैनन, कक्षा अवलोकन गरी सुमभाव सल्लाह दिनु पर्दछ । सबै पक्षले उत्तिकै ध्यान दिन सकेमा सकि नसकी कलिला नानी बाबुहरुलाई टाढा पठाउन पर्दैन भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ ।

सञ्चालक समिति भनेका बालवालीकाका अभिभावक हुने भएकाले विद्यालयलाई कसरी सञ्चालन गर्ने भन्ने कुरा उनिहरुको ध्याकर्षणको कुरा हो तर कतिपय विद्यालयका सञ्चालक समिति र प्र. अ. ले बैठक बोलाउदा समेत उपस्थित नहुनुले वहाँहरुको दायित्व कहाँ छ भनेर प्रश्न गर्नु पर्ने देखिएको छ । त्यसैले अभिभावकले छिट्टै आफुले गर्नु पर्ने काम र कर्तव्यमा ध्यान पुरयाउन सकेमा पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

प्र. अ. स्रोत व्यक्ति, र वि. नि. ले अनुगमन र निरीक्षणको नाममा विद्यालयमा पुग्ने मात्र नभई यस तहमा के समस्या छ, त्यसलाई कसरी हल गर्न सकिन्छ, आफ्नो बलले नभ्याउने भए को कसलाई भन्नु पर्ने हो यि कुरामा ध्यान दिई समस्या समाधान तर्फ लाग्नु पर्दछ । निरीक्षकले विद्यालय सञ्चालन भए नभएको रेख देखको साथै कक्षा कसरी सञ्चालन भएको छ , पाठ्यक्रमको प्रयोग भएको छ या छैन छ भने कसरी भैरहेको छ भन्ने कुरामा ध्यान दिई सर सल्लाह, र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न कडा निर्देशन समेत दिन सक्नु पर्दछ ।

५.३ सुभावरु

अध्ययनको कृममा प्राप्त गरका प्राप्तीका आधारमा कमी कमजोरी सुधारका लागी आवश्यक सुभावरु निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ

क) नेपाल सरकारले बालविकास कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न आवश्यक थप बजेटको व्यवस्था गर्नु पर्ने ।

ख) सम्बन्धित निकायले यस तहका सहयोगी शिक्षिकाका लागि पाठ्यक्रमको व्यवस्था तत्काल अनिवार्य रूपमा गर्ने र उक्त पाठ्यक्रम कार्यान्वयनकालागि शिफारिस गर्नुपर्ने ।

ग) सहयोगी शिक्षिकाहरूले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा सक्रिय भूमिका निभाउनु पर्ने ।

घ) अभिभावकहरू तथा सञ्चालक समितिहरूले यस तहको शिक्षण क्रियाकलापमा ध्यान दिदै सामुदायिक विद्यालयप्रति सकारात्मक धारणा बनाउनु पर्ने ।

ङ) प्रध्यानाध्यापक, स्रोत व्यक्ति, निरीक्षक तथा यस तहको अनुगमन र निरीक्षणका लागि खटिएका व्यक्तिहरूले अनुगमनको समयावधि बढाउनु पर्ने, र अनुगमनको तरिकामा सुधार गर्नु पर्ने ।

सन्दर्भ सामग्री

कट्टेल बालचन्द्र, (२०६५) पाठ्यक्रम अध्ययन, न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज काठमाडौं ।

कट्टेल बालचन्द्र, अधिकारी बालकृष्ण, (२०६७) पाठ्यक्रम योजना र अभ्यास, क्वेस्ट पब्लिकेसन, काठमाडौं ।

खनाल पेशल, (२०६५) शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, सनलाइट पब्लिकेसन काठमाडौं ।

ढकाल माधव प्रसाद, कोइराला मात्रिका प्रसाद (२०६४) शिक्षाका आधारहरू, रत्न पुस्तक भण्डार काठमाडौं ।

पाठक गंगा (२०६०) बालविकास र सिकाई तलेजु प्रकासन काठमाडौं ।

पोखेल मोहनमणी (२०६६) शैक्षिक मनोविज्ञान बृहस्पति पुस्तक प्रकाशन काठमाडौं ।

प्रारम्भिक बालविकास दिग्दर्शन (२०६२) नेपाल सरकार शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, शिक्षा विभाग भक्तपुर नेपाल ।

पुर्नताजगी तालिम पुस्तिका (२०६७) नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय शिक्षा विभाग ।

प्रारम्भिक बाल विकास कार्यक्रम संचालन सम्बन्धि निर्देशिका (२०६९) नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, शिक्षा विभाग भक्तपुर ।

मनप्रसाद वाग्ले र उपेन्द्र कार्की (२०६४) शिक्षाका आधारहरू, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं

श्रेष्ठ एलिजा र अन्य प्रधानाङ्ग देविना, भर्गिस शिला सन् (ई.स.२०१०) बाल सिकाई विस्तारका लागि स्थानिय स्तरमा उपलब्ध सस्ता सामग्रीहरूको प्रयोग, शिक्षा विभाग काठमाडौं ।

साप्कोटा होमनाथ (२०६७) पाठ्यक्रम योजना र अभ्यास, भूडीपुराण प्रकाशन, काठमाडौं ।

शर्मा एन्ड शर्मा (२०५५) शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय समाजशास्त्रीय आधार एम.के. पब्लिशर्स एन्ड डिष्टिब्यूटर्स काठमाडौं ।

शर्मा एन्ड शर्मा (२०६४) पाठ्यक्रम योजना र अभ्यास, एम.के. पब्लिशर्स एन्ड डिष्टिब्यूटर्स, काठमाडौं ।

शर्मा एन्ड शर्मा (२०६९) पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन एम. के. पब्लिशर्स डिष्टिब्यूटर्स काठमाडौं ।

बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था

अनुसूची १

बालविकास केन्द्रको विवरण

क्र.स.	केन्द्रको नाम	ठेगाना	विद्यार्थी संख्या	शिक्षक संख्या
१	खैरहनी मा.वि.	खैरहनी-६ खैरहनी		
२	रा.प्रा.वि.	खैरहनी-३ मभुई		
३	श्री सरस्वती रा.प्रा.वि.	खैरहनी-२ सुर्तनी		
४	रा.प्रा.वि.	खैरहनी-४ मगनी		
५	रा.प्रा.वि.	खैरहनी-६ सुर्तना		
६	रा.प्रा.वि.	खैरहनी-७ गौचरण		
७	रा.प्रा.वि.	खैरहनी-१ वस्यौली		
८	रा.प्रा.वि.	खैरहनी-२ वैरहनी		

बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था

अनुसूची- २

सहयोगी शिक्षिकाका लागि स्तरिकृत प्रश्नावली

तपाईंलाई ठिक लागेको ठाउँमा चिन्ह लगाउनुहोस

१) तपाईंको विद्यालयमा बालविकास कार्यक्रम सुरु भएको कति वर्ष भयो ?

क) २ वर्ष ख) ४ वर्ष ग) ६ वर्ष घ) ६ भन्दा माथी

२) तलका मध्य बालविकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा कुन उद्देश्य पुरा भएको छ ?

क) बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने ख) सरसफाई र सुरक्षा सम्बन्धि बानी बसाउन

ग) प्राथमिक शिक्षाका लागि तयार गराउने घ) माथिका सबै

३) तपाईं संग यस तहको पाठ्यक्रम उपलब्ध छ ?

क) छ ख) छैन

४) यस तहको पाठ्यक्रमको अध्ययन गर्नु भएको छ ?

क) छ ख) छैन

५) पाठ्यक्रमले निर्देशन गरे बमोजिम कक्षा सञ्चालन गर्नु भएको छ ?

क) छ ख) छैन

६) दैनिक कार्य तालिका तथा कार्य योजना तयार गरेर कक्षा सञ्चालन गर्नु हुन्छ ?

क) छ ख) छैन

७) यस केन्द्रमा शैक्षिक तथा मनोरञ्जनका सामग्री कतिको उपलब्ध छन् ?

क) प्रयाप्त ख) आवश्यक ग) अपुग

८) सहयोगी शिक्षिकाका लागि पाठ्यक्रम, शिक्षण सहयोगी पुस्तिका, बालकथा र उमेर सुहाउँदो उपयोगी पुस्तकहरूको व्यवस्था गरिएको छ ?

क) छ ख) छैन

९) मूल्याङ्कन कसरी गर्ने गर्नु हुन्छ ?

क) निरन्तर ख) त्रैमासिक ग) अर्धवार्षिक घ) वार्षिक ङ) माथिका सबै

१०) विद्यार्थी मूल्याङ्कनको अभिलेख कसरी राख्नु हुन्छ ?

क) आफ्नै ढाँचामा ख) कार्य सञ्चयिका अनुसार ग) राख्ने गरको छैन

११) पाठ्यक्रम अध्ययनले कक्षा सञ्चालनमा कस्तो सहयोग पुगेको छ ?

क) छ ख) छैन

१२) छ भने कस्तो सहयोग पुगेको छ ?

क) समयमै कार्य सम्पन्न गर्न ख) विभिन्न सामग्रीहरूको सहि सदुपयोग गर्न

ग) पाठ्यक्रमले राखेका उद्देश्य पुरा गर्न घ) माथिका सबै

१३) तपाईंको मासिक पारिश्रमिक कति छ ?

क) १८०० देखि ३००० सम्म

ख) ३००० देखि ४००० सम्म

ग) ४००० देखि ५००० सम्म

घ) सो भन्दा माथि

१४) पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको क्रममा देखिएका कठिनाईहरू के के हुन् ? उल्लेख गर्नुहोस् ।

१५) समग्रमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन के के पर्ला उल्लेख गर्नुहोस् ।

बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था

अनुसूची-३

फोकस ग्रुप छलफलका लागि तयार गरिएका प्रश्नावली

- १) बालविकास तहमा पाठ्यक्रमले निर्देशन गरे बमोजिम कार्यान्वयन भए/नभएको ।
- २) कार्यान्वयनको क्रममा सम्बन्धित पक्षबाट अनुगमन निरीक्षण हुने गरे/नगरेको ।
- ३) प्रभावकारी रूपमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्न कटिबद्ध भए/नभएको ।

बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था

सहयोगी शिक्षिका कक्षा अवलोकन फारम

अनुसूची-४

केन्द्रको नाम :-

शिक्षिकाको नाम:-

मिति :-

क्र.स.	विवरण	उत्तम	मध्यम	सामान्य	कमजोर
१.	शिक्षिकाको व्यक्तित्व				
क	सफा र आकर्षक				
ख	स्पष्ट वक्ता				
ग	भाषाको सुद्धता				
घ	मिठो बोली				
ङ	स्वस्थ्य				
च	आत्म विश्वास				
२	कक्षाको प्रारम्भ				
क	कक्षा व्यवस्था				
ख	पूर्व पाठमा आधारित				
ग	पाठ प्रति रुचि जागरण				
३	पाठको प्रस्तुतिकरण				
क	विषयवस्तुको ज्ञान				
ख	पाठको क्रमबद्धता				
ग	उदाहरणको उपयुक्तता				
४	कक्षा क्रियाकलाप				
क	विद्यार्थी सक्रियता				

ख	अनुशासन				
ग	विधिको उपयुक्तता				
५	शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग				
क	उद्देश्य प्राप्तीमा सहायक				
ख	स्तरयुक्त				
६	शिक्षण विधि				
क	समूह छलफल				
ख	प्रश्न उत्तर				
ग	प्रस्तुतिकरण प्रदर्शन				
घ	अवलोकन				
ङ	खेल, अभिनय, गीत				
च	भ्रमण र अन्वेषण				
७	मूल्याङ्कन				
क	व्यक्तिगत अभिलेख				
ख	क्रियाकलाप अवलोकन				

बालविकास तहमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था

सहयोगी शिक्षिकाको व्यक्तिगत विवरण

अनुसूची-५

केन्द्रको नाम	शिक्षिकाको नाम	शैक्षिक योग्यता	तालिम	अनुभव	कामगर्ने समय	पारिश्रमिक